

Tartalom

L. ÉVFOLYAM, 6. SZÁM

1996. JÚNIUS

ORBÁN OTTÓ: Hallod-e te sötét árnyék (változat egy csángó népdalra)	3
LÁSZLÓFFY ALADÁR: Az égbolt márciusban (Meta-morfózisok, Göncöl-ügyek, „301”)	4
SZÉLES KLÁRA: Milyen az égboltunk 1996 márciusában? (Lászlóffy Aladár sűrítés-technikájáról)	6
GERGELY ÁGNES: Terra exotica	9
FODOR ANDRÁS: A hetvenes évek III. (Naplójegyzetek [1975. január])	13
TORNAI JÓZSEF: A tücskök; Az ürességet elért Buddha dala; Ó hal, mindenség-krisztus; Az isten-szemű; Tíz év múlva; Kardok	20
Legenda Nemes Nagy Ágnesről (Összegyűjtötte: ALBERT ZSUZSA)	23
LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR: Antipoétika (Műkedv-ellő vers-ellő keserve); Egy kritikushoz; Bolond Istók versikéje; Magyaross, tizenegyess, nóta; Magyar vázlat; No, vén legenda! (Ady Endrének küldöm); Profán látomás (Közléteszi: KOVÁCS ANDRÁS FERENC)	32
PÁSKÁNDI GÉZA: Begyűjtött vallomásaim (A megbocsátás első nyitányai)	36

NÉZŐ

FRIED ISTVÁN: Osztrák összeállításunk elé	45
BOMBITZ ATTILA: Változatok a monomániára (Osztrák irodalom/Peter Handke/Az ismétlés)	47

KEREKES GÁBOR: Ausztria minden idők legklasszabb komédiája (Thomas Bernhard Heldenplatz című színműve körüli bonyodalmak 1988-ban Ausztriában)	56
TÓTH BARBARA: „Eltemetem Európát játékautomaták ajkain...” (Az 1945 utáni osztrák líra: Walter Buchebner Cellulóz idő című posztumusz kötetéről)	63

ÖRÖKSÉG

POMOGÁTS BÉLA: Trianon és a magyar irodalom	68
ROMÁNY PÁL: Serege nem volt, „csak” súlya	75

KRITIKA

VASY GÉZA: A hetvenes évek első fele (Fodor András újabb naplójegyzetei)	81
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „Magasba tartjuk tetves glóriánkat” (Tornai József legújabb verseskötetéről)	85
ALFÖLDY JENŐ: Csontos János: Határfolyam	92
KELEMEN ZOLTÁN: A szellem anarchistája	94

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

OLEXA JÓZSEF rajzai a 19., 22., 44., 55., 67. és a 74. oldalon

ORBÁN OTTÓ

Hallod-e te sötét árnyék

VÁLTOZAT EGY CSÁNGÓ NÉPDALRA

Lászlóffy Aladárnak

*Hallod-e, te sötét árnyék, ember vagy-e vagy csak árnykép.
Nem vagyok én sötét árnyék, sem ember, sem puszta árnykép,
Égi boltban kabát vagyok, rézgombjaim a csillagok,
Égi boltban kabát vagyok, rézgombjaim a csillagok.*

*Ha te vagy az ég kabátja, én vagyok az, aki váltja.
Én vagyok az, aki vakon bámulok ki az ablakon.
Hívlak, Isten, nyújtsd a karod, mikor szemem eltakarod.
Hívlak, ha vagy, nyújtsd a karod, legyen úgy, ahogy akarod.*

*Nyisd meg nekem a dombtetőt, a dombtetőn a temetőt.
A dombtetőn a temetőt, adj odáig menni erőt,
Hadd készítsek ott heverőt, hadd feküdjem le a sárba.
Hadd feküdjem le a sárba, ahogy kulcs talál a zárba.*

*Búcsúznék már, de nem könnyű, szakad szememből a könnyű.
Ősz szakállal mennydörögve gyöngyöt szór az ég a rögre.
Szakad az eső a földre, fehér szemfedővel főd be.
Szakad az eső a földre, belemosódom a ködbe.*

LÁSZLÓFFY ALADÁR

Az égbolt márciusban

Metamorfózisok

*Mohács-tavas, mely sikerekkel
kicsit felold és elvakít.
Petőfinek tűnik az ember,
a hold leér az ablakig –*

*dühös sugár a szolga-égből,
remény, hogy ez az átlagunk:
jelkép-ember csupa elégből
vagy inkább mégis meghalunk!*

*Így talpig dachban, mint a gipszelt
törött bokájú betegek,
elolvassuk, hogy mire tippelt,
s elmozdítjuk a hegyeket.*

*Csak ne lenne már díszkötésben,
mint Kufsteinban államsfogoly,
túl Márványtengeren, szökésben,
vagy Torinóban valahol.*

*Csak ne szeretnék ők is váltig,
akikkel patvara vala
s vitatták még, hogy „mind egy szálig”
vagy várhat még szegény haza.*

*Olyan, mint védtelen szabadság,
lejáró gyógyszer, mely nem segít.
Hol elszedik, hol visszaadják
nekünk az Összesverseit.*

*Tavas-Mohács lesz mindenünkből
és rendes csárdáskiskalap...
Török kimegy, a Habsburg megdől,
sajnos a magyar megmarad.*

Göncöl-ügyek

*„Anyám, az álmok nem hazudnak”...
legfennebb messze van a hold.
József vagy, legmélyén a kútnak?
sötét van s félsz?
– hát ezt dalold.*

Istráng szakad, a malom messze,
a lejtő mindig erre lejt –
kell valaki, hogy ne eressze,
valaki aki nem felejt.

Huzassuk el a táltosokkal,
már minden bapty benne van.
Megrakva emberi jogokkal,
reménytelen és tárgytalan.

Atlasz, az álmok... ez a nyitja:
legfennebb századokon át
„átok reá, ki elhajítja”...
Büntetlenül hagyhatja rád!

Valaki kell hogy állja mindig –
istenfi, költők, váteszek,
felfeszítik vagy csak leintik –
mit számít, ha még ráteszek

közös bajunk sulyára grammnyit,
elbírja, „erős, mint barom”.
Hogy más helyett kell húzni annyit?
csekélység, ezt elhallgatom.

Nekifohászkozik a rúdnak,
vonul a szózatós szekér –
„Anyám, az álmok nem hazudnak”,
még minden gondunk belefér.

„301”

...És eltemetnek arccal lefele,
s a parcellának lesz már csak neve,
a névtelenség rétege felett
vagy negyven nyár követ negyven telet,
és szimbólum lesz akkor már a szám
egy temetőnyi ég homlokzatán.

SZÉLES KLÁRA

Milyen az égboltunk 1996 márciusában?

LÁSZLÓFFY ALADÁR SŰRÍTÉS-TECHNIKÁJÁRÓL

Kit nevezünk költőnek? – Sokféle lehet a válasz. Az egyik lehetséges felelet, a német elnevezés s az ezt idéző Kosztolányi szerint: költő az, aki „Dichter”, sűrítő. Mit és hogyan sűrít a poéta? Költője válogatja. Ha kimagasló, reprezentatív személyiségről, életműről van szó, sűríthet, esszenciát adhat egy egész korról. Nyelvezetével, szavaival, vagy a szavak közti csenddel is, a ritmussal, amit diktál, vagy amit teremt, vagy amit felszínre hoz elsüllyedt emlékeinkből.

Valamirevaló költőnél sokszor éppen ez az egyedi sűrítőkéesség lehet oka annak, hogy nem sokra megyünk azzal, ha megismertük irodalomtörténeti elődeit. Hiába próbáljuk például századvégünk költőit Vörösmartyn, Petőfin, Adyn edzett füllel hallgatni. Más, új fogékonyságot kívánnak; más, új hullámhosszon lehet, kell venni az ő adásukat; más úton kell eljutni a valódi találkozás átéléséhez. Másokká válhatnak sokszor a jólismert, egyszerű magyar szavak is, mert mögöttük új barlangrendszer tár fel, vagy ablakaikon új távolságokba láttat napjaink költője.

Lászlóffy Aladár esetében – régóta így tapasztalom – mintha a sűrítés technikája, az újféle fogékonyság-igény egyaránt megtévesztően jelentkezne. Mondhatnám: csupa csalás, rébusz és csapda ez az életmű. Olvasók, hallgatók léprevezetése. Hogy értem ezt? Induló költőként – az 50-es évek végén, 60-as évek elején – Lászlóffy Aladár, a már akkor meglepően, sőt mehökkentően sokoldalú és elmélyült műveltségű fiatalember verseiben, verseivel szüntelenül a megbotránkoztatás határvidékén járt. Olyanféle szabadverseket, prózaverseket írt, s ezeken belül afféle költői kijelentésekkel, képekkel, szóhasználattal élt, amelyek fittyet hánytak a korabeli költő-íllennek, s felháborították a szerkesztőket. Sokáig, rendre vissza is adták ezeket az írásokat a vakmerő pályakezdőnek: na ezt azért mégse! – Aztán teltek az évek, s a vad outsiders elfogadott, sőt elismert, kitüntetett mesterként tisztelték, tisztelik. S az utóbbi évtizedekben mintegy a fordított folyamat tanúi lehetünk. Körülöttünk nő és szinte korjelenséggé válik műfajok határainak különféle átlépése, egymásbamosása; a formarombolások mögött néhol már a forma sem látható. S ekkor, a Posztmodern idején Lászlóffy Aladár mintha szándékosan az ellenkező végletet választaná, mintha tüntetne azzal, hogy formás, kötött, rímes, szinte csengő – hogy ne mondjam „csengő-bongó” – verseket ír. Holott, eddig, s napjainkban is a versekkel egyidejűleg sorra születtek-születnek prózai művei is: regényei, novellái, utóbb egyre nagyobb mennyiségben egyedifajta esszét, publicisztikát írt és ír: s eközben kiemelhetjük egyik, talán legismertebb albumát: temető-monográfiát is alkot (*Házsongárd*). Mindezekben vajon milyen hagyományt ápol? Van egyáltalán ilyen hagyomány? Továbbvisz tradíciókat, vagy új utakat teremt? A látszat alapján elkönnyvelheti a külső szemlélő: holmi tüntető konzervatívizmusról van szó.

Mi ez a fajta sűrítés? Beszélhetünk itt korszakunk esszenciájáról? Nem nosztalgia-ról, múltbanzéséről, ősök idézéséről van szó? Csupán erre a jelenségre próbálok kis

Elhangzott a Kossuth Klubban, 1996. április 12-én, Lászlóffy Aladár költői estjének megnyitójaként.

fényt vetni. Annál inkább, mert amikor ráadásul a költő verseinek előadásával is találkozunk, úgy vélem, hogy a jelenség, a feltevés, a „megetvesztő”-nek nevezett élmény fokozott. A mindenkori Lászlóffy Aladár-versmondóknak nehéz dolga van, gondolom. Egyrészt az elsőként jellemzett, merész szabad versek előszóban nehezen tolmácsolhatók. Az összetett, hosszú mondatokat, s a még összetettebb gondolatokat első, egyszeri hallásra nem könnyű felfogni, követni. Az utóbb említett: rimes, kötött versek viszont dallamos könnyedségükkel, jólismertnek tetszhető küllemükkel vezethetnek félre. Talán ez az oka annak, hogy Lászlóffy Aladár az a költő, akinek a munkái közül előszeretettel s mintegy rendszeresen azokat a darabokat válogatják ki szavalásra, amelyek kevésbé jellemzőek rá, költészetére; sőt, szinte az életmű margóján, mellékesen születtek. (*Férfiak, Iskoláim, drága iskolák* etc.) Most is fogunk hallani hasonlókat, például az *Erdélyi templomok fehére* címűt. Nem vállalná a költő ezeket a műveit? Hogyan vállalná! De mindazok előtt, akik elsőként ezt ismerik meg tőle, szinte egy új „Végvári” – Reményik-szerű költő arca rajzolódhat ki, s ez – úgy vélem – annyit jelent, hogy Lászlóffy Aladár költészetének lényege ismeretlen marad, félreértés történik.

Mit tehet ebben a helyzetben egy aggályos literátor? Megpróbálja közel hozni ezt a körülírt jelenséget a gyakorlatban. Egy-egy kiemelt példával. Legutóbbi versei közül azt a hármast választom, amely 3 vers közös címmel jelent meg a kolozsvári Helikon idei, március 5-i számában, annak címodalán. „Az égbolt márciusban”, ez az összefoglaló elnevezés. Talán friss, időbeli közelsége miatt is alkalmas lehet arra, hogy saját, mai, 1996-os tavaszi közérzetünkkel éljük át, s érzékeljük azt, amit sűrítésként említettem.

Ha csak ránézünk az újságdalra, a (posztmoderneknél ásíthatnak is!) szembeütő, hogy a jelzett formás, kötött, rimes négysorosokkal, egyszer hat sorral találkozunk. Maga ez a triász is kompozíció. Belepillantva: csupa ismerős szó, fogalom, sőt: verssor bukkan elénk. Mohács, Petőfi, Kufstein, „Anyám, az álmok nem hazudnak!”, „301” (vagyis a parcella, mint jelkép). Mit rejtenek akár maguk az idézetek?

1. A kiemelés természetesen csak hozzávetőleges. Ha jobban megnézzük a verseket, kiderül, hogy még több (túl sok?) szemmel láthatóan szó szerinti hivatkozás sorjázik a versekben. Ott is, ahol az idézés nem olyan nyilvánvaló, mint a kiemelt Petőfi-verssor, vagy a „mind egy szálig” (elmejünk) befejezetlen állítása, avagy az „átok reá, ki elhajtja” fordulata. Visszaulást rejt a „József vagy, legmélyén a kútnak?” – kérdés is. S nem csupán a bibliai alak megidézése, időszzerű azonosítása, hanem a mára már hozzátapadó Thomas Mann-i asszociációk megjelenítése miatt is. De nem kisebb holdudvarú „Atlasz” felbukkanása, máshol az „Istráng szakad, a malom messze” – földhözragadt (ál-földhözragadt) metaforikus helyzetképe, s még sorolhatnám.

2. De a továbbsorolásnál már érdemes a kontextus felől figyelni a jelentések át- és egymásra-rétegződését. Az említett (s a még nem említett) sorok, képek, szavak többféleképpen telítődnek és még át is változtatják a versek alakulása közben önmagukat és egymást, illetve szemantikai háttereiket. Például az első vers – mellesleg maga a címe is: *Metamorfózisok* – így kezdődik:

*Mohács-tavas, mely sikerekkel
kicsit felold és elvakít.
Petőfinek tűnik az ember,
a hold leér az ablakig –*

Maga „Mohács” is sokszoros jelkép, többféleképpen átszíneződött már akár a költői hivatkozások során („több is veszett Mohácsnál”-tól „Nekünk Mohács kellett”-ig és

tovább). Itt látszólag könnyed összetétel, vadonatúj költői szó előtagja csupán: „*Mohács-tavas*”-ról hallunk. Olyan tavasz ez, mely beoltódott nemzeti létünk nagy temetőjé-
nek gyászával, nyomasztó érzetével? Az összetételben maga a „tavasz”, ez az oly köznapi
szó (amely már köznapiságában is a remény, bizalom, ifjúság társ-szava) nyilvánvalóan
történelmi tavasz-jelentésű, s a mi márciusunk tudatában, mintegy azonosul 1848-cal,
nemes hagyományával, egybeolvad Petőfi alakjával. Így bevezetése a Petőfi-felbukka-
násnak, s a sokértelmű felidézés első alakváltozatának („*Petőfinek tűnik az ember*”). Az
a Petőfi-alak ez, amely a következőkben „*jelkép-ember csupa elégből*”. Vele lennénk (le-
hetnénk) azonosak? A *Metamorfózisok* második felében jönnek sorra a visszavonások:
„*Csak ne lenne...*” kezdettel:

*Csak ne lenne már díszkötésben,
mint Kufsteinban államsfogoly,
túl Márványtengeren, szökésben,
vagy Torinóban valahol.*

Ez a Petőfi már egy hajdanvolt klasszikus. A „díszkötésben”-lét kegyelettel őrzött
emlék, amelyben a kegyelet az élő örökség letudása is, vagyis, nem-vállalása. Furcsa,
hirtelen – és észrevétlen – fordulattal hasonul akár a Kufstein-béli bebörtönzéshez,
vagy a kimondatlanul megidézett Kossuth (és társai) szerephez, a tehetetlennek bizo-
nyuláshoz. S a verskezdő szó a vers végére sorrendet változtat:

Tavasza-Mohács lesz mindenünkből

s hozzát teszi:

és rendes csárdáskiskalap...

Vagyis az 1526-tal párosított 1848 itt a megnevezetlenül jelenlévő Garibaldi, s még
inkább a Garibaldihoz fűzött remények utóéletképét ölti. Az egy szóba írt „csárdáskis-
kalap” hangulatilag is az immár még csak nem is tragikus (inkább operettes) változat,
maradvány formájában történő levitézlés megjelenítése.

Ez a fajta transzformálódás a másik két versben, másként folytatódik. Az álomig,
az égig emelkedik újra a Petőfi-kép, a Petőfi-szerep, mígnem a „*Valaki kell hogy álljon
mindig – / istenfi, költők, vateszek,*” – fohásza a fogalommmá vált „301” hat sorával zárul.
S itt egyben a tragikum ismét lesújtóvá de felemelővé is lesz. Hiszen Mohácstól 56-ig,
Petőfitől Nagy Imrééig teljesedik az előttünk álló metamorfózisok, szerepek sora, his-
tóriailag: egymásba átalakulása. Ugyanaz az ég feszül mindezek fölött. A nemeshang-
zású nagy nevek helyett itt már „*a parcellának lesz már csak neve, / a névtelenek rétege
felett*”, míg a márciusi égbolt helyén „*egy temetőnyi ég homlokzatá*”-t látja a költő.

Időm fogytán. Látom: voltaképpen nem bővíttem, hanem szűkítettem mind-
annak körét és köreit, amely benne rejlik, benne sűrűsödik, akár például a kiemelt há-
rom rövid vers néhány kiemelt szavában, sorában, ezek versbéli átváltozásaiban.

Talán arra alkalmas a kényszerűen rövid elmefuttatás, hogy érzékeljük: a nagyon
egyszerű Lászlóffy Aladár-versek láthatóan és láthatatlanul, esszenciákat sűrítenek. Pé-
ldául múltunk parlatait, s ezzel együtt saját napjaink, saját lehetőségeink újraélésének
öszöntzését.

GERGELY ÁGNES

Terra exotica

Pelikán

*Pelikánnal a szíve: úgy van velem.
 Átdobbansz most egy keskeny fényjelen.
 Ez itt egy másik kikötő.
 Hamarosan elindulok.
 A tömlőben harminc év fulladás.
 Melyikünk halott?*

Egy másik kikötő

*Ez itt egy másik kikötő.
 Át kell rajzolnom teljesen.
 Fénycsőben, hanghullámon, lépcsőfokon a mozgás:
 a kikötőben én rejtezem.
 De - lampion a vízesés -
 a függetlenség mellbevág.
 Mint ha elszabadul a hajókazán,
 és jazzdobnak hiszi magát.*

Lampion

*De - lampion a vízesés -
 a szójabú, a halbú,
 a „másként élni” rettegése átfog.
 Földrengés, vulkánfüst, barlangérzet,
 idegen papírszemét idejében
 rugdosódik a város.
 Támpont a láda, amit este kilenckor
 a vállán vitt be az öltönyös igazgató a palotába.
 A láda fontos, szegletes, nehéz.
 Mondták már neked bármilyen nyelven:
 „Szeretlek, mint ládát a lé?”*

Papírszemét

*Idegen papírszemét idejében
 karcsú mód hallgatnak a zarak.
 Mért tud úgy fájni egy banképület?
 Nec supplex turba timebat.*

A koldus az újságjára dermed.
 „Vasfüggöny”, olvassa, és kacag.
 A csatornán olajrakomány. A dolekmunkások
 macskahátukkal oda hajlanak.

Térdig járok a vízparti szemétben,
 idegen papírszemét idejében.

Macskahátukkal

Macskahátukkal oda hajlanak,
 ahol szépség, nagyratörés nincs már.
 Szembe patakzó élet sincs.
 Olaj, felzavart víz, moszat, hínár.

Szétvert húsú asszonyok cikázása a gyöngyért.
 Nézed. Az olvasztárt is néznéd.
 Nem segít a gyöngysorvásárlás. Se Tolsztoj, se Marx.
 Hagyd a magad csónakba törettetését.

A kagyló is, ők is beledöglenek.
 Mért tud úgy fájni egy banképület?

Csónakba törettetés

Hagyd a magad csónakba törettetését.
 Tágasabb a hegyi úton.
 Szolga vezet egy öszvért.
 „Szabadság – szól az öszvér. –
 Amit hallott, mind rágalom.
 A nevem: Dr. Ló. A címem: kastély.
 J-vel, mint csermeje, csevej, paraj.
 Az ételem sertéskaraly. (Mint
 karvaly.) Lábamon topán.
 Morgenstern a keresztkomám.
 Témám: a finánczóke és az éhség.”
 Hagyd a magad csónakba törettetését!

A hegyi úton

Tágasabb a hegyi úton.
 Lélegzik a talizmán.
 Csupa ősi mozgás a bambuszliget.
 Kardvasa mögül néz a nádorispán.

A pálmák körül a talaj repedezett.
 „Hol a szolgahad? Hol a ló?
 Kié a föld?” „Azé, aki megműveli.
 De hiszen ez nyilvánvaló.”

Csupa ősi mozgás

*Csupa ősi mozgás a bambuszliget.
A romos pantheonban, az eső verte híd alatt
éjszaka martalócok, szerelmespárok alszanak,
senki sem tud lépcsőbe égett lábnyomokról.
Senki sem hiszi azt, „kolomp szól”.
Ez csak az ősi mozgás. A madarak jövendölése.
Ajtónyílás hajnal felé. Sikoly. Mert nemcsak menekülésre
termett a világ. A liget lobban, fénylik, elvakít.
Honfoglalás. Ne hivatkozz az őseidre. Te vagy itt.*

Lépcsőbe égett lábnyomok

*Senki sem tud lépcsőbe égett lábnyomokról.
A tűzhányók már csonkig égtek.
Ne hivatkozz lépcsőbe égett lábnyomokra.
Még most is égnek.*

A tűzhányók

*A tűzhányók már csonkig égtek,
a rizsföldek közt fejfa-léptek;
a nép a viccelődés fényköreit rója,
a büfékben szendvics és Cola,
ez hát a tűz dimenziója.*

Fejfa-léptek

*A rizsföldek közt fejfa-léptek.
Vonat, halászhajó, szikla, háló
visszadobja. Reng az öbölkaréj,
felakad a hullám a csúcsokon,
mint a palást. Álomnyelven
hallod meg majd a feltámadást.*

Reng az öbölkaréj

*Visszadobja. Reng az öbölkaréj.
Elias Canetti kié?
A partoké, a partoké.
Paul Celan? Kafka? Istrati?
Visszadobja. Nem tudja, mi.
Nem tudja, mi, nem tudja, hol,
a víz, a víz nem válaszol,
feljön a hold, a víz dagad,
és neveket és sorsokat
gyökerestül dobálna ki.
S a part mértéket tart neki.*

Gyökerestül

Gyökerestül dobálna ki.
 Ezért kés, korbács, hóhalál,
 gránitszoborrá ébezés
 csak látótávban érhet el,
 ha melléd épül valaki,
 kötszer-, tea- és hírhozó,
 aki véten sem hagyja el,
 nem adna ki, nem hagyja ki,
 gyökerestül nem dobna ki,
 gyökerestül sem dobna ki.

Hóhalál

Ezért kés, korbács, hóhalál.
 A percre érzékelhető.
 Mint esőt pagodatető,
 titkos feljártót szerető,
 a test megérti, rányílik
 a végképp versbe dermedő,
 az ajtó félúton megáll,
 kötszer, tea, hír érkezik,
 messzelleni már nincs idő.
 Aztán a ládát elviszik.

Már nincs idő

Messzelleni már nincs idő.
 Az ajtó félúton, sötétnek
 ütődik a sziklatető.
 Kökörcsin, szél leánya, félek.

Szél leánya

Kökörcsin, szél leánya, félek.
 Tömlő lobog, fűvek dobolnak,
 kormányos csontja, nyurga fényjel.
 Sehol a csónak. Éj el. Éj el.

FODOR ANDRÁS

A hetvenes évek III.

NAPLÓJEGYZETEK (1975. JANUÁR)

I. 2. Csütörtök

Tiszatáj-emblémás borítékot ad át a postás, melyre elég csak rápillantanom, tudom, hogy rossz hír van benne. S valóban, Ilia Mihály szinte a mártír tiszta hangján sorolja el, miért jutott arra az elhatározásra, hogy december 31-én lemond a szerkesztésről. „Tudom, hogy jó ügyet szolgáltam s jó ügy veszít lemondással fórumot. De ti ne haragudjatok, értsétek meg az én érveimet is, az enyémet, a roppant magányosan és egyedül élőét, ki pénz nélkül csinálta meg azt, amit központi folyóiratok nagy pénzzel, munkatársi gárdával... Nem érdem, kötelesség volt e tisztességes munka. Köszönöm írásaidat, jó szavadat, barátságodat. Ez utóbbit őrizd meg irántam.” Tüskés patetikusabban búcsúzott tizenegy évvel ezelőtt, de neki is igaz volt. Megértem Iliát, s magamat nem sajnálom, csak Vajda Kornélt, kinek I. M. éppen most ajánlotta fórumul a folyóiratot.

Takács Imrét az OTP étkezdéjében érem utol. Beülünk a Greshambe, ott mutatom neki Ilia levelét. Elkomorodva olvassa, kommentálja. Az ő főnöke, Kovács Sándor Iván is célozgatott rá, hogy lemond. Szép volna, ha a két bárány – a fekete és a fehér – egyszerre lépne le.

Bort iszunk s nyugodt hangon eszmélkedünk. Hallom, hogy Csoóri nagyon beleszeretett Németh Lászlóba, puritán Adynak tartja... Hallok a Tornai Jóskánál zajlott Szilveszterről, ahol Imre nagyon irigyelte az összkomfortot, az elszívó berendezést, az étkezésletet, amiből neki csak egy-egy darab van. Elmélkedik, vajon nem kéne-e neki visszaköltöznie vidékre, szerényen élni, találni egy jobb kiadású Jolit?

Hernádi jelenti: Gyurkóval, Jancsóval Aczéllhoz volt behíva baráti beszélgetésre. Aczél továbbra is nyeregben érzi magát. Szidta Ceausescut, akiről a kongresszusukon olyanokat mondtak: „a mi Julius Ceasarunk, a mi Periklészünk”. Gyurkó pertuban van Aczéllal. Jancsó viselkedésére csak annyit mond: óriási diplomata. Őt, magát meg-gondolkoztatja az Ilia-ügy. Nem hiszi, hogy elengedjék, hiszen annyira derék fiú. Tüskés is az volt...

I. 3. Péntek. Balatonszárszó – Bp.

Két fiatalember – Marosán Miklós vegyésztechnikus és Vass B. István autószerelő – közvetítő inspirációjával jutottam arra az elhatározásra, hogy József Attila halála ügyében tovább nyomozzak. Siófokon szolgáló vasutas sógorom, Szentannay Laci hoz össze Máté László állomásfőnökkel, velük és Dávid fiammal együtt megyünk az egykori málházóhoz, Bóza Jánoshoz, ki József Attilát kivette a kerekek alól. A Művelődési Házon messze túl lakik a 68 éves bácsika. Igen egyszerű ember. A konyhában fogad bennünket. Az egykori főnök, Zábó Károly vallomását több ponton tévesnek mondja. Ő azon a decemberi estén lassított léptekkel ment a sorompóhoz, gondolván, a rakodás megvár engem. Láta Attilát, köszöntötte is... Nem volt az arcán semmi különös, búskomor volt mint máskor... Hanem egyszerre csak elvillant mellette s az át-

járónál behasalt a még álló tehervonat két kocsija közé. Miért nem rohant nyomban oda? A dermedtségen túl a maga helyét tudó szeméremből, „még azt hihetnék, valami rám van bízva...” De aztán, hogy abban a minutumban indult a szerelvény, szaladt oda, ordított: – „Hé álljunk meg, álljunk meg!” Nem fért hozzá, a fékbódé vaslépcsője miatt se. „Egy tíztonnás üres I-kocsi kereke toltá, megfordította, rákapott, keresztbe fordult a hátán. A kocsi megemelkedett... Lassan ment a vonat, de legalább húsz métert vonszolta, mire megállt. Kihúztam. Könnyű volt nagyon... Mennyi lehetett szegény? Talán 48 kiló. Még volt benne élet, még úgy rugódzott a karomban, de már nem élt... Vért nem lehetett látni, csak a kerekek karimája vágott be mélyen a derekán... Jött a bíró, az orvos, tanakodtak, fogadjanak-e kocsit. Előbb a vasút tragacsára, végül négykerekű targoncára tették, ott volt letakarva Magyarország 1914. évi vasúti térképével. Bajz János alkalmi munkás húzta a holttestet a ravatalozóba, ugyanaz, akivel a nővéreket is értesítettük. Én magyaráztam neki, hogy nagyon vigyázzon, csak lassan, nagyon óvatosan mondja el...”

Lehet, hogy az elmondottak mögött nincs szó szerinti igazság, de az elmondás tónusa hitelesnek látszik, s a vitatott öngyilkosság tényét valószínűvé teszi. Ahogy egyébként a vasutasközösség magáévá vállalta ezt a problémakört, arra is bizonyos, hogy József Attila elmúlása épp úgy a legendákba költözött már, mint a Petőfié.

Itthon későeste Lakatos Istvánné telefonja ér el. Férjével fantasztikus baleset történt szilveszterkor: pezsgősdugó pattant szemüveges szemébe. Kockázatos operációk után valószínű, hogy 1-2 dioptria különbség lesz a két szem közt. Sebj, mondom, feleségem két szeme közt is ilyen dioptria-különbség van, mégis jól elboldogul. Egyébként azért hívtam, mert Istvánnak eszébe jutott, hogy a szövetségben át kéne vennie tagsági könyvét. Ebből látszik, mégis mennyire fontos volt neki a rehabilitáció, melyet némi csalafintasággal kieszközöltem.

I. 5. Vasárnap

Hernádi találkozott Kardos Györggyel. Az utóbbi félreértéseket emlegetett, meg volt győződve róla, hogy Gyula gyűlöli őt. Most hát szent köztük a béke. K. Gy. is mélyen helyteleníti az Iliával történeteket. Őt Csoóri tájékoztatta az enyémhez hasonló levél birtokában. Gyula mindinkább azt hiszi, hogy hagyják Iliát elmenni.

Nézem a Domokos Matyi forgatókönyvéből készült szép Veres Péter műsort. Akárki beszél róla (Illyés, Palotai Erzs, Móricz Virág, Somogyi Árpád) átsüt a szavakon a rendkívüli ember előtti teljes tisztelet. Nagy örömmre a mai Németh László is beszél. (Feltehetően ez az utolsó nyilvános szereplése. F. A. 1994.) Sűrű vágásokkal bár, de értelmes szöveget produkáltak vele. Ha nem is a régi, de ahhoz hasonló stílusban, üzenet ez is Péterről, kiben a magyarság olyat termelt, akinek mindig volt talaj a lába alatt s volt a testében gerinc. Móricz Virág találóan mondja, Veres Péter kicsit édesapja utóda lett. A közben bejátszott felvételek idézik ifjonti alakját, amilyenek 49 évesen először láttam, s a késeit, akivel körüljártam a Balatont. Ahogy utolsó pillanatban szeme kedvesen visszacsillan a kamerára, ezt a személyes gesztust mindketten észrevesszük.

I. 6. Hétfő

Elrendelt beszámoltatásunkra egyszerre érkezem a Fészek elé Galambos Tibor igazgatóval. Ez a hosszú sálas, sisakás fiú derűs, becsületes lény. Előre elmondja nekem, milyen eshetőségeket szimatolt ki a kulturális politikából. Szerinte Aczél pozí-

ciója a látszat ellenére romlik. Embereit kilövik, elszipkázzák. Bereczky Lóri is megy a pártközpontból. A felülről jött ember (Simányi?) eléggé jóhiszemű. Két óra hosszat mondjuk neki közmunkánk adatait. Ha eddig nem, most már nyilvánvaló, hogy itt csaknem minden az én munkámra épül. Igyekszem emberünk tudatába rágni: mi nem protokollt csinálunk, hanem kontinuitást.

Délre érek a Múzeum utcába. Vajda Kornél szombat óta már tudja, mi történt Szegeden. Humorral fogja fel balszerencsáját: ahova ő beteszi a lábát, ott mindig tönkre megy az esély. Szegény Ilia!

Kovács Vilmos István fiát ajánlották hozzám. A félszeg, hosszú fiú itt él Szolnokon, de Kárpátalján maradt apját követve versel. Elég jól. Továbbítom írásait Juhász Bélának, Kovács Kálmánnak Debrecenbe.

Kormos Pista telefonon kínál meg a *Verses országjárás* c. antológia szerkesztésével. Ez nekem való feladat, szívesen fogadom. Hív bennünket Pista zsámbéki kirándulásra, vasárnap Móser Zoliékhoz.

Németh László felolvasónője jelenti, hogy Laci bácsit kórházba vitték. Pedig nagyon jó állapotban volt. A család még bízik, hiszen új agyvérzés nem történt. Jegyeket ajánlanak a VII. Gergely bemutatójára. Csakhogy a bemutató egybeesik az én Pilinszky-estemmel. A hölgy buzgón jegyez, átcserelik a jegyet a főpróbáéra. A kapott rossz hír egészen fejbe kólint. Írok gyorsan Vekerdi Lacinak. Értesíteném kell, hogy jegye lesz a pénztárban.

I. 7. Kedd

Ahogy szobámba lépek, gretchen-frizurás, furcsa arcú kislány ül asztalom mellett. Neve Dóra. A gyors és gépiroiskolások közül való, akiknél nemrég jártam. Anyja már telefonon jelezte, hogy a kislány verseket ír. Összesen 16 éves a szentem. Olyan modorban versel, mint a múlt századi emlékkönyvek dilettánsai. Nagy spirál füzetben örökíti meg első szerelmét, első csókját. Mellette társasoldalak, szívek, színek, aláírások is találhatóak s végül véleményt kell írni. Nekem is. Megmondom, hogy csak akkor juthat tovább, ha meggyőződik róla: ezek a versek rosszak. Kicsit bánatosan, de felnőtt komolysággal veszi tudomásul végzésemet. Felölti csinos, fehérprémes irhabundáját, s kézfogás után jobbról-balról megpuszil: „Mi fiatalok ezt így szoktuk.” S aztán fölényes biztossággal nekigyalogol Körtés Júlia íróasztalának. Alig tudom kivezetni a lépcsőházba.

Következő vendégem Vekerdi, ki expressz levelemre ezzel a látogatással reagál. Vállalja az együtt szereplést Fülep emléktáblájánál s az emlékülésen is. Németh javulásában nem bízik. Egy közművelődési broszúrasorozat tervéről beszél, melyben Sík Csabának lenne állandó tanácsnoka. Sok jó erőt szeretne belevonni a vállalkozásba. (*Ebből lett a Gyorsuló idő. F. A. 1994.*)

Estére könyvespolc-kiegészülés ünnepére ifjaimat hívtam össze. Bulla ugyan rá se néz, csak úgy bevágódik a plafonig magasított állványzat alá. Később mondja Fáradszórakozottan: „Alig tudom levenni róla a szememet.” Vajda Kornélék már egy órával korábban megérkeztek. Kornél Jánossal játszott az ágyon „pisztolyosat”, Dávid meg Erzsinek mutatta be a terepasztal minden titkát. A billentyűk funkciójával én is most ismerkedem – Dehogy Papa! – szólja le fiam dilettáns vélekedéseimet. Kornél Erzsije egyébként kellemes hangú, okos, derék teremtés, nagyon jól illik választottjához, kit ugyancsak nagyon megkedveltünk. Sárík a hú kutyához hasonlítja. Fülep mosolya van előttem, ahogy róla szólt; – gyerekkességét szerette.

I. 12. Vasárnap. Zsámbék

Szürke báránycucmájában Kormos cigarettázva vár a Széna téren. Két házaspárként megyünk busszal Zsámbékra. Tárgyaljuk Iliát és a Kortárs helyzetét. No meg Juhász csődjét. Móser az utcasarkon vár bennünket. Fehér kapcjában teljesen olyan, mint a Tolna megyei sváb gyerekek. A művelődési otthonbeli négy helyiséges lakást szép fotók s a rajzos pofikájú Anna baba teszi hangulatossá.

Zoli vetítéshez rendezi be a konyhát. A templomromot mutogatja, aztán a Szent László legenda erdélyi templomfreskóit. Az ottani szabad fotózásnak most már vége: a románok nem engedik kultúrkincseikhez a külföldi kamerát. Akárhol kerül szóba mostanság a téma, csak borzadva lehet beszélni a kint történülőkről. Addig-addig késlekedtem az erdélyi úttal, végül el sem jutok már a Székelyföldre.

I. 13. Hétfő

Sipos Gyulával diskurálok. Kiderül, hogy a Benjámín-féle lappal már 1957 óta kísérleteznek Aczélnál. Most, hogy végre megígérték Benjáminnak, ő elfeledte, még egy telefonnal is értesíteni a többieket, hogy ki vannak nullázva. Így cselekedett nyilván azért is, mivel Fekete Sándort vette be a buliba, akit S. Gyula nyilván Fekete Gyula oldaláról néz és kevéssé respektál. Fő bűne, szerinte, hogy beállt Pándi fullajtárjának.

Mivel hazai dolgokról, a Somogy folyóiratról is beszélgetünk, most életrajza előttem homályos részleteit is foltárja. 1942-től 1957-ig volt kommunista párttag. A kaposvári Baloldali Blokk demonstrációnak persze egyik főszervezője volt. A Parasztpártból baloldaliság miatt zárták ki. Nagy Imrével a közös „kihelyezetttség” hozta össze. („Na, te is idekerültél...” – mondta neki) A mendemondával, hogy Sipos inkább Dzsingiz kán párti, nem értek egyet. Amikor beszélek vele, mindig megejt hazai paraszttentalitása, realista bölcsessége. Nekem ilyen okításra is szükségem van.

I. 14. Kedd

Iszlai jámbor-jóságosan közli, Pilinszky-cikkemet még erre a számra elfogadták apróbb, kívánatos húzásokkal. Földerít, amikor gépelési hiba folytán ezt olvasom Déry Tibor könyvéről: „Mostanában nagy hippi-fesztivált rendeznek” (*Montanában* helyett). Ennél csak az volt jobb, amit a tegnapi Magyar Hírlapban olvastam Pilinszky estünkről szólva: Amikor a hóhér szalonkázik... (*szalonnázik* helyett).

Délután Vészivel van randevúm: Suhai Pál költőpártfogoltja verseit mutatja. Tetszenek a versek s tetszik nekem ő maga is. Rendkívüli éhséget ugyan nem látok benne mások iránt, saját érdekeit nagyon is észben tartja, mégis üdébb, tisztességesebb pályatársaink többségénél. Szépen mondja el Nyugatban megjelent első verse történetét. Vésnök volt a szomszédunkban, a Bajcsy-Zsilinszky út 17-ben (ott, ahol Dávid óvodája nyílt később), onnét szaladt ki az újságáruhoz. Babitcsal való három találkozását is igen érzékletesen írja le. És hogy a Vilmos császár út milyen szép volt hajdanán, milyen érdekes embereket lehetett ott látni a fásoros járdákon.

I. 23. Csütörtök

Négy éve először járunk a Széher utcában. Hihetetlen, hogy annyi idő elmúlt. Legfőljebb egy esztendő tételét realizál belső időmérőm. Az előttünk menő kocsiból Fischer

szórt csoportokban. Csűrös Miklós, Vekerdi Laci együtt, máshol Németh Lajos, Tímár Árpád, Zádor Anna. Botra támaszkodva a jelenlegi lakó, a bokája tört Várkonyi Ágnes. Jobb szélén Raskóné és egy csinos fiatalasszony. Itt van Vörös Jutka és Lőrincz. Szorosabb egységben a Zeneművész szövetség képviselője: Kósa, Szőnyi Erzsébet... Mindenképp furá, hogy a két ünneplő társaság nincs koordinálva. Vekerdit alig lehet rávenni, hogy álljon ki mellém s mondjon valamit. Sűgom neki: emlegetse Bartókot, Kodályt, Stravinskyt, akik megfordultak ebben a házban. Laci arról szól, mennyire tiltakozott volna Fülep az emléktábla ellen. (Befutott a jobb szélén Halmy Feri is, a volt feleség apósa, Dohnányi iránti kegyeletből.)

Kellemetlen az idő, nem segít az emelkedettség hangulatához. A *Gazdátlan ház* verset mondom el *In Memoriam Fülep Lajos, 1971 tavaszán*nal bővítve a címet. Hangsúlyaimat ezúttal nem tudom bensőmből vezényelni: az egész ünnepség ízetlen, profán. Az is, ahogy Németh Lajos odaakasztja a koszorút, még inkább, amikor a Fészek igazgatósági tanácsából ismert tagtársam, a máléarcú Ferenczi György kicsit indignálódva emlékszik mesterére s ízetlenül emlegeti a jelenlévő Fischer Anniet. Ő is föltesz egy kis koszorút a márványtáblára, mely elsőként azt közli, Dohnányi Ernő építette ezt a házat 1929-ben, családjának. Megüti fülem később is egy Dohnányi-hívó méltatlankodása: miért nem beszéltek róla többet, s mi volt ez a vers, azt se tudjuk, ki írta.

Még beszélgetünk kicsit az ismerősökkel, de javarészüik siet vissza a városba, miközben Lakatos András és Bulla még nyelvlógatva jönnek. Lekésték az átszállásokat s az avatást. Tímár Árpáddal én ismertetem össze Vekerdit. Akik együtt maradunk heten, lemegyünk az alsó traktusba. A ház melletti rönklépcső még megvan. Mutatom, merre volt a szomszédvár: Sárközi Márta háza. Kis csapatunk virulensnek látszik, amikor is átlépi a nem messze lévő Csiga úti ház, Bulla Karcsiék végre elkészült lakása küszöbét. Vekerdi mondja ki mindnyájunk jóérzését, hogy: Klassz! A háziasszonyi tisztet Sárika veszi át. Fülep 90. születésnapját ünnepelve illik, hogy egymást jól megtaláljuk. Hernádi epegörccs miatt nem jött, de itt van senki által se vitatott jogon – noha sose látta a Professzort – Csűrös Miklós. Az öreg skót whisky megfelelően fűt bennünket. Bár Karcsi csak egy kerek dobozsajt szeleteit tudja köztünk kiosztani, mégse mozdulunk háromig, fél négyig.

I. 24. Péntek

Este sikerül elérnem Sinkovitsot. Először a VII. Gergelyről beszélünk és szerzőjéről, friss hírek szerint kicsit javul: sétálgat és lehunyt pillája mögül figyel. Romlása valószínűleg már múlt év végén kezdődött. Az idei szilveszter szűkebb körű volt, nem hívtak senki fiatalabbat. Borsos figyelmeztette őt, már akkor se volt köztünk. Imre próbált Némethből valami VII. Gergelyre vonatkozót is kihúzni, de még igent, nemet is alig mondott, mindössze ennyit: „Furcsa ember volt.” Most aztán Imre teljesen őt játssza...

A Fülep emlékülésre írt Illyés dolgozat, *Az eligazító* felolvasását szívesen vállalja.

I. 15. Szombat

Domokos Matyi jár nálunk. Kicsit zaklatott: ideje nagy részét a rádiónak írt összeállítások, írások viszik el, pedig anyagilag se jár jól, csak a pénze után fut. Kedden Szegedre kell utaznia Bari Károly hadi törvényszék előtti tárgyalására. Elítélik a fiút, de ha föllebbez, leszerelik, fölmentik. – Persze szeretnék találkozni azzal az orvossal – így Matyi –, aki ezt a 35 kilós emberkét katonai szolgálatra alkalmasnak ítélte. (Amiközben a Boldizsár Miklósoknak sikerült fölmentést kapniuk!)

I. 28. Kedd

A város némely kerületében hó esett. A nedves utakon aránylag pihenten érkezem a kórházhoz. A Frankel Leó út 54-es épület E. Osztályán nyájas főnővér vezet be a 109-es kétágyas szobába. Ősz, atlétatípusú, ötvenes férfi a társam, Fischer Tiborként mutatkozik be. Tud rólam Pétertől, ő is a magánbetege. Baja alighanem súlyosabb, mint az enyém, gerincbántalmak gyötrik, olykor aludni se tud. Amúgy szimpatikus vagánynak látszó, közlékeny és segítőkész férfiú. Egy helyes, Marika nevű ápolónő irányít a főnővérhez. Megméri súlyomat, magasságomat. Bizony, csak 162 centi vagyok, valaha 166 voltam. Megyek összefelé, mint a csehposztó!

Forgács helyettese, Genti György nevű, hosszú fejű, fekete, szemüveges fiatal orvos faggat barátságos tónusban. Egy kackiás ifjú doktornővel tanulmányozzák gerincemen a „bechterew”-es jellegzetességeket. A hölgy most tanulja a sóber használatát. Az áll-szegycsont közti kitérés 16, egy centivel több, mint legutóbb. A mellkas ki-be-légzés különbsége változatlanul 6 centi, mert a vállal besegítést nem számítják hozzá. Előre hajlásommal Genti elégedett, meszesedésemet se tartja veszedelmesnek, adnak majd folyamatot gátló gyógyszert s holnaptól beiktatnak különféle kúrákba.

Délután az idő folyása jótékonyan lassú. Olykor kimegyek cigarettázni a szűk társalgó részbe. A pizsamás melósok, slafrokos aranyfogú nők közt kicsit úgy vagyok, mint hajdan a népművelési iskolán. Nem igyekszem tüntetően idomulni, de nem is idegenkedem a szociális képlettől, melyet Forgács tudatosan vidékről és a peremkerületekből gyűjtet össze. A témák persze elég közönségesek: nők, pletykák, orvosok, ápolónők, különféle pajzánkodások, a házirend és a koszt taglalása. A koszt bizony elég gyenge. Miatta máris meggyilkolok három hazulról hozott narancsot.

Nagy könnyebbség, hogy szobánkban nem kell kötelezően villanyt oltani. Hallgathatom a fülhallgatós rádiót és olvasom Szabó Lőrincet.

I. 29. Szerda

Szomszédom panaszkodva ébred. Pocsékul érzi magát. Később egyre inkább fölvidul. Irántam való figyelmességéből átváltja medence-fürdőjegyét iszapra. A Joli nevű tornász nőhöz is egymás után megyünk. Teljesen ősz, igen dinamikus személy keze alá kerülök a vasaló deszkára.

Valahogy így képzelem az ember a masszírnőt. Meg van elégedve gyógytornásznőm, a korábban itt dolgozott Demeter Rózsika munkájával – Látszik, hogy jól benne van a tornában, gyönyörűek a rekeszizmai...!

Az iszappakolás ilyen jószímatú, viselkedni tudó kísérvével novellába illő élvezet. Tibor a vödörből iszapot öntöző dolgozóknál is tudja, hogyan kell kilátásba helyezni az obulusokat. (Engem, remélem, a kabinos fog megsüvegelni, húszast adtam neki, mert nem volt kisebb pénzem.) Fáraóként bebugyolálva a magas mennyezetű teremben, melyben jó logikával vannak elhelyezve a stációk – érzek valamit a két világháború közti Pest-Buda levegőjéből.

Délután menetrendszerűen megérkezik a nagy kibeszélés ideje. Megtudom, hogy Tibor ifjúkorában Fehér Tiborként a Bristol szállóbeli tangóharmonika-verseny negyedik helyezette volt s részint ennek köszönheti életét... Volt munkaszolgálatosként Ukrajnában, ahol például Szabolcsi tanár urat látta kikötve, leköpdösve. Megszökött. Kárpátalján egy tábori csendőr (mert azért ilyen csendőrök is voltak!) adott neki hamis papírt. Am a vonaton kis híján elkapták, egy térdén térképet nézegető némethez csat-

lakozott társalkodónak. Később is volt úgy, hogy lézengő katonaként félreállították, mint akit a kaszárnyába kell kísérni, míg a többi – vitték a Duna-partra. 1945 márciusában Vértes régész (unokatestvére) példájára belépett a Kommunista Pártba, az Új Szó propagandistája lett, majd az edelényi bánya valamije. 1948-ban az egyesüléskor kizárták, mert nem végzett elég pártmunkát. Ez a téma hozza elő József Attila sorsát. Mindketten megállapítjuk, nem bírta volna ki saját utókorát.

Ebédőbéli asztaltársam palóc asszony. „Most lesz egy kis ákasztság,” – mondja elmenőben. Forgács a folyosón kap el. Egy mondatot szólok kórházi helyzetemről, ő a most megjelent Konrád-interjúval felel. (Reméli, hogy Szelényi ígéret szerint ki-mehet, ő meg maradhat.)

A társaságon ujjongva fut át a hír: vasárnapra feloldják a látogatási tilalmat. A Cerberosz (a rosszabbik portás) könnyörtelenül eloltja 9-kor Láng Vince kalandjait. (Az Egy óra múlva itt vagyok c. tv-sorozat mai epizódját.) Géppuskasortőzzel ér fel ahogy a készülék dobozának ajtaját fölcsapja, bekulcsolja. „Mert 101 betegből egynek se volt gondja az engedélyeztetésre.” A népség háborogva, mégis meghunyászkodva távozik.

I. 31. Péntek

Ülünk sorban Forgács ajtajánál fájdalommérésre várva. Valami pártaszerű réz-lemez szorul homlokunkra, s jelezni kell, amikor már elégünk van az irritáló szorongatásból. Az előttem kipróbáltak eredménye 1.1., 1.4. Az enyém 2.2. Igaz tehát Péter föltételezése, hogy a szokásosnál jobban bírom a fájdalmat.

Kapott leveleim közt van egy, amit Colin Mason édesanyja írt. Fiáéra emlékeztető gondos, nívós fogalmazásban adja elő, hogy férje, Frank értelme fokozatosan kihunyt, júniusban meg is halt.

TORNAI JÓZSEF

A tücskök

*A kert mélyén. A tücskök.
Zengenek, hívnak, siratnak mindent:
léte és nyarat, lenti-fönti hatalmat,
sötétséget, fényt.*

*A szeptember fölemelte ujját:
int: vége, vége, tücskök,
emberek és madarak! Vége!*

*Már érettek a szőlők, fűgék,
szerelemtelen asszonyok. Vége!
Szél-csattogásban búcsúznak,
panaszzkodnak, könnyörögnek. A tücskök.*

*Jaj, vége, vége, vége, vége!
A fák és fűszálak közé
kifeszített ezüst-hírjaiton muzsikálnak
az Örökjében. A tücskök.*

Az ürességet elért Buddha dala

*Ha hallanátok, ha látnátok,
amit én most látok-hallok,
már semmit se látnátok-hallanátok.*

Ó hal, mindenség-krisztus

*Akkor is ugyanolyan szívtelenül
rángatnák ki őseleméből a halat,
ha gurgulázna az őrjítő
fájdalomtól, mialatt
kopoltyújából két ujj
a horgot kiszakítja?*

*Mert a halnál, míg a földrészek
vizeiben úszik, nincs lény boldogabb,
ő a mindenség-krisztus, kinek
pikkely-fényét lenyúzni akkora kárhozat,
hogy a lét szeme
belesötétül.*

Az isten-szemű

*Mire testemből trágya lesz,
mocsok s fekete rothadék,
már tudni fogom, hogy a lét,
akár a Mount Everest,*

*ragyog vagy csak üres sötét,
amely fagyán át nem ereszt
semmi fényt, és az Örök Est
kioltja a napok tűzét*

*bennem is, pedig mindig kerestem
lényben-dologban, ami szellem:
teremtés-nem-teremtés jegye.*

*rejtvény-árnyak löktek ide,
a Hatalmas Anyák mébe szült
megvakulni egy isten-szeműt.*

Tíz év múlva

*Tíz év múlva valahol egy kórházban betegen
gondolkodom majd csapdáidon-szépségeiden,*

*tíz év múlva csaknem nyolcvan leszek s alig jutnak el agyamig
utoljára mondott színjátszó szavaid.*

*Lehet, hogy nem is élsz már! Énedre ráborul a halál végtelene.
Istenem, kit szerettem: milyen volt az arca, bőre, illata, szeme?*

*Ha élsz is, valami egészen másféle bolygón
mosod ki emlékeimből a hangom, verseim, sorsom.*

*Jaj, örök tagadóm, nem szerelmem, nem is barátom:
gyönyörű ágyékú nőstény, új szeretkező-társakra vágyón,*

*azoknak az összefagyott szívű asszonyoknak a maradéka,
kik isten büntetéséül buknak ki a föld repedéseiből néha.*

*Tíz év múlva talán madár-lélek leszek, de most még
úgy sírok, mint egy gyerek, az utolsó liliombibe-csókéért,*

*az arany-illúzióért, hogy belőled angyalian
sugározhattam ki egy másik lényként magam*

*s lemondást, föltámadást, üdvösséget se várva,
zuhanhattam bele, villámló szív, az éjszakába.*

*Ez a teljes és véres kinyitódás mítosza, édes
szétszakítóm: egyre szorosabban simulni a sötétséghez,*

*kifáradva, eltévedve és visszatalálva
a teremtésbe: szentélyed pillanatába.*

Kardok

*Váratlanul. A koponyámra.
Nagyon keményen. Meglepődtem:
egyetlen ütés. Végem.
Mindig tudtam, hogy
meg akarsz ölni. Mert
elpusztítják, aki kinyitja
magát: nem földrésznyre,
de égbolt-halálosan. Most
visszatemetkezem önmagamba. Veled
már csak az enyészet
kardjaival szeretkezem.*

1995. december 18.

Legenda Nemes Nagy Ágnesről

Lengyel Balázs: – Kezembe került egy kis könyvecske, amit valamikor a gyerek Nemes Nagy Ágnesnek, a nagybátyja adott bőrkötésben, kis elefántcsont emblémával. Vagy 8 éves korától kezdve ebbe írta bele a verseit. Az első verse még korábról így szólt: „A büszke tehén a réten állt – csak állt.” Erősödött akkor, hogy ez vers, amit a család abszolút nem akart elfogadni, pedig valóban vers ez, mert egy létezés érzetet adott, azt, hogy milyen valami, milyennek látja. Ez olyan öt éves korában lehetett. Elolvassék ebből a bőrkötéses könyvecskéből egy verset, és aztán beszélnek valamit róla. De ne feledjük, a verset egy tizenegy éves gyerek írta, ott a könyvecskében a dátum.

*A messze kéklő tengeren
Nincs egyetlen vitorla sem.*

*Csak egy csapat fehér madár
A víz felett cikázva száll.*

*Csajongva száll és le-lecsap,
Zsákemáryolni néki szabad.*

*Övé az egész tengerár
Szabad madár, boldog madár!*

*Ha hull a hó, s fehér a táj,
Eszembe jut a nyár, a nyár.*

*Milyen boldog is a sirály,
Hogy ott lakik, ahol a nyár.*

*Repülhet vígan, szabadon
Ragyogó fehér szárnyakon,*

*S megvillan rajt' a napsugár,
Szabad madár, boldog madár!*

Most szeretném ide idézni Nemes Nagy Ágnesnek egy másik versét, amit már felnőtt korában írt, s amit mint gyerekverset gyakran elmondják az olvasók. Ez *A nyári rajz*. Aki emlékszik rá: a két vers párhuzamossága világos.

Lator László: – Engem ez a tizenegy éves kori vers nagyon megdöbbentett. Mert nem egyszerűen egy, mondjuk szellemileg koraérett gyerek verse van előttünk, hanem egy olyan vers, amelyet nyugodtan be lehetne tenni Nemes Nagy Ágnes érett versei közé, nemcsak azért, mert önmagában jó, hanem mert valahogy rajta van a felnőtt Nemes Nagy Ágnes kezenyoma, elsősorban abban a lendületben, ahogy a vers kibomlik a keze alól. Nemes Nagy Ágnes szerette mindig azt mondani, amikor valami tetszett egy versben, hogy „ez jól le van téve”. Hát ez a vers jól le van téve. Ahogy ezt megcsinálja, hogy „a messze kéklő tengeren nincs egyetlen vitorla sem”, ez olyan természetesen és magától értetődően tölti ki a sort, a neki rendelt teret. Elfogulatlanul bánik a formával, a laza jambussal, s ahogy a mondatokat gyorsítja, lassítja, ahogy megismétli a vers végén a „szabad madár, boldog madár”-t, az szinte felnőtt, érett költőre vall, nem egy tizenegy éves gyerekre.

Domokos Máttyás, Ferencz Győző, Lator László, Lengyel Balázs és Székely Magda visszaemlékezései. (Elhangozott a Kossuth Rádióban 1994. szeptember 29-én.)

Domokos Máttyás: – A fogalmazás, a versbeszéd és a Lator László által említett grammatika révén természetessé tesz valamit, ami nem magától értetődő: tehát azt, ami egy költőt, mint felismerés versre ingerelhet, hiszen „a messze kéklő tengert” konvencionálisan fehér vitorlákkal szoktuk társítani. Valamilyen létevidencia fogalmazódik meg itt egy gyerekvers szintjén, amely azonban ezáltal már nem gyerekvers, és a sóvárgás, a vágyódás ez után a létevidencia után, ami magyarán a szabadság. Ez tűnhet most utólagos belemagyarázásnak, de voltaképpen egy majdani költői élet tengelyét érinti s egy alap-életérzést, ami mint egy gyermeki sóvárgás és vágy fogalmazódik meg kristálytisztán és szépen ebben a versben. Ez valamilyen értelemben, valamilyen nézőpontból talán az egész költői pályának is emblémája lehetne: ez a misztifikáció, és mindenfajta romantikus túlhabszás nélküli sóvárgás egy elveszített természetes állapot után, aminek szabadság a neve.

Lator L.: – Ha ezt a verset összehasonlítanánk Nemes Nagy Ágnes négy vagy öt éves kori versével, *A büszke tehénnel*, azt mondanánk persze, hogy az egy primitív gyerekvers, ez meg egy érett költő rendkívüli biztonsággal megcsinált verse. Mégis abban a négyéves kori versben Nemes Nagy Ágnes költészetének két lényeges vonása jobban benne van, mint ebben. Ez olyan, mint hogyha egy már versolvasáson iskolázott tehetséges növendék, költőgyerek azt csinálná, nagyon jól, amit a költők általában csinálnak, de *A büszke tehén* nem ilyen. Az olyan, amelyet egy gyerek ősi, naiv költőösztönével csinál. Nemes Nagy Ágnes egyébként nagyon szerette elmondani, meg is írta, és egyet is értek vele, hogy *A büszke tehén*ben tulajdonképpen az ő költészetének két lényeges vonása benne van: a látványon való megtapadás, és a *büszke* szóban, mert az tulajdonképpen nem illik egy tehénhez, az absztrakcióra való hajlam.

Domokos M.: – És mégis ez adja meg a színét, a jellegét. Sokféle módosulása van később is a költészetében, de ez a legérdekesebb, ez a konkrétsága a Nemes Nagy Ágnes versek világában megjelenő képeknek, tehát az, hogy kifejeznek valamit a létezésből, ami nem magától értetődő, de mégsem jelképes, vagy pláne nem szimbolikus értelemben, hanem azzal a brutális konkrétsággal, ezt kell mondanom, ahogyan mi is beleütközünk az eszméletünkkel azokban a ritka pillanatokban, amikor érzékenyek vagyunk arra, hogy ilyesmire felfigyeljünk.

Lator L.: – Nemes Nagy Ágnes verseiben nekem talán éppen az a legfontosabb, hogy bennük a tárgyak olyan anyagszerűek, tapinthatók, foghatók, olyan érzéki sugallatuk van, hogy éppen testességükkel sugallják is azt az absztrakciót, amelynek Nemes Nagy Ágnes nem jár a végére. Szokás rá azt mondani kritikákban, irodalomtörténetekben, hogy filozofikus költő. Persze igaz, de maga Nemes Nagy Ágnes mondta egyszer, hogy ő nem tartja magát filozofikus költőnek, a verseiben bölcséletnek legfeljebb a sugallata, légkörre, aurája, nem tudom pontosan, hogy mondta, van meg. És én ezt nagyon fontosnak tartom, mert bármiféle egyértelmű magyarázatnak, értelmezésnek így tud ellenállni igazán a vers. Okosabb egyetlen költő sem lehet, mint mondjuk Lukács György, de éppen az által, hogy nem a filozófiai fogalmak nyelvén szól és nem valamilyen rendszerbe illeszkedik bele a vers, gazdagabb, mint bármilyen filozófiai értekezés.

Székelty Magda: – A vers ugyanis nem filozófia. A vers a minden más megismerés számára irracionális tartalmakat racionalizálja. Én a vers-szerkezetet emelném ki, amely híven tükrözi Nemes Nagy Ágnes felfogását arról, hogy a jó vers minden sora többletet ad az előző verssorhoz akképpen, hogy semmi nem hagyható el. A tökéletes versszerkezetre való igényt, törekvést vélem fölfedezni már ebben a versében is. Annak idején Tóth Judittal együtt az effajta versépítkezés mesterét találtuk meg Nemes Nagy

Ágnesben, amikor 22 évesen fölfedeztük őt magunknak. Amikor észrevettük, hogy minden mellőztetésük ellenére is mennyire érvényesek ők, „Ágnesék és Pilinszkyék”, hogy milyen erőt, energiát szabadít fel, ha a versből kihullik mind, ami fölösleges és épp ezért elhagyható. Hogy tán egy életre megérthettem; „A modern vers nem ornamentika, hanem struktúra.”

Lengyel B.: – Sokféle filozófus van, nemcsak Lukács György filozófus. Van egy olyan filozofikus létérzet Ágnes költészetében, amelynek jegyeit számos helyen meg lehet találni költői konkrétumként. Meg lehet találni a *Patakban*, az *Ekehaton*-sorozatban vagy pl. az *Éjszakai tölgyfában*. Az *Éjszakai tölgyfáról* egy fiatal filozófus-gondolkodó és költő Juhász Anikó írt egy terjedelmes tanulmányt, Heidegger, Rilke és Nemes Nagy Ágnes összefüggését kutatva. Tehát valami filozofikus problematika világosan benne rejlik Ágnes költészetében. Nem úgy, mint filozofikus gondolatrendszer, hanem úgy, jól mondod, mint életérzés, ami a jelen életérzésének, a veszélyezetttség érzetnek, a lét és nem lét érzetnek, a semminek és a valaminek az összefüggése.

Albert Zsuzsa: – Emlékszem, Ágnes írt arról, hogy Szerb Antallal milyen jó barátságban volt diák korában. Lengyel Balázs volt Nemes Nagy Ágnes férje, ő tudna fiatal koráról beszélni. Szerb Antal révén ismerkedtek meg?

Lengyel B.: – Érdekes, hogy Szerb Antalt említi éppen, furcsa mód Szerb Antalt külön én is ismertem, de nem az ő révén találkoztunk, hanem van egy ős-barátnője Ágnesnek, aki versben szerepel is, Nagy Lászlóné, Hrabovszky Panni. *Barátnőm emlékére* a címe a versének. Így kezdődik: „Elmentünk Pannával akkor –, hogy megkeressük nyomodat...” Tehát diákkori barátság volt ez, ami fennállt az egész életen keresztül. Hrabovszky Panni hozott bennünket össze.

Székelly M.: – Ha már szóba került Szerb Antal, hadd mondjam el, hogy Gergely Ágnessel, Nemes Nagy Ágnessel Jeruzsálemben kiszöktünk egy nemzetközi konferencia szünetében felkeresni a szent helyeket, a Golgotát és a Sírófalat, és ott a Nyugati Falnál, a fal előtt hárman: Gergely Ági, középtűt Ágnes – ott állunk úgy, ahogy kívánja is az ember a falat megérinteni tenyérrel és homlokkal is a rettenetes őskövet, az európai kultúra kezdetének talapatát – egyszer csak Nemes Nagy Ágnes azt kérdezi (tőlem!) – „Megérinthetem?” – Mármint, hogy megérinthetné ő is? – Hát hogyné! – És akkor Ágnes azt mondja nekem: tudod, Szerb Antal helyett és Halász Gábor helyett is. – És elírta magát, miközben a falat megérintette.

Lator L.: – Nemes Nagy Ágnessel való kapcsolatunknak volt egy olyan életrajzi alapja, amely tulajdonképpen nem is volt. Megpróbálom megmagyarázni, hogy van ez. Nemes Nagy Ágnes szülei Halmiban laktak. Ugocsában. Halmi nagyon közel volt az én szülőföldemhez. Volt egy nagybátyám, aki együtt járt a jogi egyetemre Ágnes apjával, és barátságuk később is megmaradt. Ez a földrajzi rokonság magyarázza, hogy egy nyelven beszéltünk, közös volt a szókincsünk. Meg-megkérdezett egy-egy szót: tudja maga, mi az, hogy sutrál? Tudja maga mi az, hogy liha? Persze hogy tudja, hiszen ugocsa. Voltak szavaink, fordulataink, amelyeket csak mi használtunk, értettünk. Én valahogy mindig azt is hittem, hogy Ágnes Halmiban született, de ma már tudom, hogy nem. Az életrajzáról keveset beszélt, gyerekkoráról csak később nyilatkozott meg. Ő már Budapesten született, azután, hogy 1919-ben a szülei átmenekültek és egy ideig azt hiszem vagonban laktak, ahogy akkoriban szokás volt, egy vakvágányra kitolt vonaton. De Nagy Mihály, az Ágnes édesapja, a cseh időkben is visszajárt Ugocsába, sokszor megfordult a nagybátyámnál, Ágnes is nemegyszer járt ott. Sokszor érzem úgy, hogy az a táj, azok a dolgok, azok a tárgyak, amiket én gyerekkoromból ismerek, benne

vannak verseiben, holott Ágnes ezeket csak közvetve ismerhette, vagy csak egy-egy ilyen látogatás alkalmával láthatta. A ti Kékgolyó utcai lakásokkal szemben volt hajdanában egy kovácsműhely, s ahogy azt a kovácsműhelyt, ahogy a lópatkolást, ahogy a lovat leírja, az nekem gyerekkoromból ismerős. A fái, növényei, tárgyai, nekem nem egyszerűen fák, növények, tárgyak. Olyanok, amilyenek gyerekkoromban láttam őket.

Lengyel B.: – Ehhez csak egyetlen egy mondatot mondanék. Teáztunk, anyósom vitte be a teát és azt mondta, hogy fiam, fakó a tea. Mondom, micsoda? Azt mondja, fakó a tea. Mondom milyen lóról van szó? Azt mondja, nem lóról van szó: halvány.

Székelly M.: – Igen, Ágnes borzasztóan szerette az állatokat és szerette a növényeket. Neki nagy élvezet volt virágot vinni, olyan módon örült neki, mint egy élőlénynek. Közvetlen, intenzív kapcsolata volt azzal a növényvel. Mindig úgy járt el, hogy a húsklopfolóval, ahogy mondta, megpötyölte a rózsák szárának a végét, és akkor annak olyan megtört Krisztus lába lett, ezt is ő mondta így, és akkor egy hétig frissen maradtak a vázában. A lovak mellé azt hiszem a macskákat is be lehet sorolni, és ehhez nekem közöm van, mert nekem mindig voltak macskáim, és Ágnes irtózatosan szerette, élvezte a macskákat. Mutasd azt a pöttyös hasadat, mondta, és a macska mutatta persze boldogan, lehetett vakargatni, úgy hogy amikor olvasom *Az utca arányai* című versét, amelyben az ő világhoz való viszonyának ez a kettőssége tökéletesen benne van, tehát az abszolút elvonthoz való empirikus viszony, mert valamiképpen megjeleníti és megérzékelte, azt kell mondanom a gravitációt is szinte. Ugyanakkor megmutatja a hihetetlen vonzalmát a felületi tárgyak, ha úgy tetszik, esetleges jelenségek iránt, a világmindenség nagy törvényeihez képest, amilyen esetleges egy macska, mondja ebben a versben, és hihetetlenül élvezte ezeket a tulajdonképpen esetleges, nem fontos, de a világhoz tartozó jelenségeket, a részleteket, mint például egy kicsi állat. „Árvízben úszó, bukdosó parókák” – mondja róluk.

Domokos M.: – Valamit ehhez a költői természethez szeretnék hozzátenni, vagy hozzámondani, és itt segítségül hívom az Újhold egyik baráti vitatársának, egy idősebb költőnek, Vas Istvánnak az egyik versét, amelyet, ha jól emlékszem a második világháború alatt írt, *Óda az észhez* címmel. Vas azzal fejezi be ezt a verset, hogy „te életünk legbátrabb szenvedélye”. Nemes Nagy Ágnesben és a verseiben a világ megértésének ez az ihletett szenvedélye sarkallja és csigázza fel az intellektust is, és miközben csakugyan szinte a fehérizzás fokára emeli, ez a közelmaradás, vagy közelkerülés a valósághoz, az empiriához, a természethez, megőrzi számára a konkrét fogalmazásnak a lehetőségét. Tehát sohasem elragadtatott, sohasem misztikus, sohasem szimbolikus, sohasem absztrakt a szó steril értelmében. Még valamivel párosul érzésem szerint az ő verseiben, a kifejezés makulátlanságának az ambíciója: tulajdonképpen a kétségbeesés érzésével. Szerette idézni Vörösmartynek ezt a rezignált sorát, hogy „nem érez, ki érez, szavakkal mondhatót”. Ez a költészet, ezzel a racionális szenvedéllyel, meg akarván érteni a világot, mindig beleütközött abba, hogy olyasminek a közelében van, amit nem lehet szavakba foglalni. Dehát hogyan kell ezt a költőnek mégis megtestesíteni? Szerintem ez az egyik magyarázata annak, hogy kevés verset írt. Az ilyen pillanatai a megértésnek, az ilyen katarzisa a megértésnek, akár költői megértésről van szó, akár másról, nem jelentkeznek minden nap, és itten persze még sok minden más is közrejátszott Nemes Nagy Ágnes költői sorsában, ami nem tette lehetővé, hogy esetleg több verset írjon, mint amennyit megírt. De a költészete jellegéből is következik ez, érzésem szerint, a természetéből. Ezt nem lehet inflálni.

Lator L.: – Nemes Nagy Ágnes költői természetéhez vagy a költészete természetéhez csakugyan hozzátartozik a keveset-írás: ebből a sűrű anyagú költészetből nem lehet köteteket csinálni, csak egyetlen kötetet lehet megépíteni. Természete szerint is szükséavú ez a költészet, de ehhez hozzájárult természetesen az is, hogy elkövetkezett az a pillanat, amikor Nemes Nagy Ágnes is, mint annyian, tiltott költővé vált, talán nem dacból hallgatott, csak nem tudott másfélét írni, mint amit írt, és ezért egyszerűen nem közölték, úgy hogy odaadhatta, oda is adta volna talán...

Lengyel B.: – Nem adta oda. Veszedelmes lett volna odaadni. Bóka László pl. azt mondta Szabó Magdának, de szeretném látni Nemes Nagy Ágnes verseit, de nem tudom látni. Nem adta oda. Egy rákosista államtitkárnak – képtelenség volt.

Lator L.: – A politika, a történelem beletolakodott az életébe. De hogy került be a költészetébe? Én azt gondolom, hogy nem közvetlenül, hanem a versek rostjaiban van jelen. Nemes Nagy Ágnesnek először talán ösztönös hajlama, később tudatos szándéka, hogy a költészetben valami mást kell csinálni, mint amit a korábbiak, a közvetlenül valló, magáról beszélő költészet csinált. Számatalan írásában állt ki az objektív líra mellett, noha nem állította soha, hogy az az egyetlen üdvözítő költői módszer. De annak, hogy már az ötvenes években áttételesen, tárgyiasan írt, politikai, történelmi oka is volt. Lehet, hogy ha az, ami itt 1945-ben elkezdődött, és amitől mindnyájan fellélegeztünk, folytatódott volna, Nemes Nagy Ágnes esetleg többet ír, de hogy a költészete nem lett volna ilyen tömény, olyan sokértelműen tömör, azt szinte biztosra mondhatom.

Ferenc Győző: – A 80-as évek elején ismertem meg személyesen, de közel az évtized közepén kerültem hozzá. Halála előtt rendszeresen igényelte, hogy meglátogassam. Akkoriban már nem nagyon mutatkozott emberek előtt, férfiakat végképp nem fogadott, nőket is alig, és meg is mondta, hogy miért nem: nem hiúságból, nem azt szégyellte, hogy hogyan néz ki, hogy fejkendőt kell hordania mert megritkult a haja, hogy végül a nyaka is bedagadt, nem az zavarta, hogy legendás szépségét – amiről egyébként megvolt a külön véleménye – a betegség kikezde, romba döntötte. Nem, ő fáradt volt eljátszani ezt a kis színjátékot, hogy ajtót nyit, a látogató megdöbben a látványtól, de úgy csinál, mintha nem döbbenne meg, ő pedig úgy csinál, mintha nem venné észre, hogy megdöbbsent: és ezt eltitkolja. Ehhez ő már fáradt, mondta. Ültem nála délután és nagyon erősen igényelte, különösen az utolsó évben, amikor egyre jobban elszakadt a világ zajlásától, hogy szállítsak neki híreket, mi történik a városban, az irodalomban, mi jelenik meg, mit olvastam. Egy ilyen beszélgetés során, amikor az írói felhatalmazásról esett szó, azt mondta: tudja, az én életművem se lenne ilyen sovány, ha lett volna felhatalmazásom, ha felkértek volna, hogy írjak. Nekem van egy teóriám az életművekről, és ezt akkor el is mondtam neki. De nem hiszem, hogy nagyon megvigasztaltam vele. Mindenesetre azt mondtam, hogy az övé mégis ép életmű a maga lyuggatottságával együtt. Lehet, hogy hiányzik belőle ez-az, lehet, hogy nem olyan terjedelmes, de zárt és teljes, önmagán túlmutató életmű sokkal jobb, mint ha hatszor ilyen terjedelemben, de szertelenül folya szét. Mert azért mégiscsak megírta az esszét, amikről mindig elmondta, hogy a kutya nem kérte tőle, főleg eleinte, csak neki eszébe jutott egy hang. Érdekes, miféle hang, azt mondja erről, hogy bármilyen különös, a mikszáthi hang esszé-megfelelője. Tehát valami olyasmi esszéhang, amely a mikszáthi hangot intonálja, természetesen ez mégiscsak az ő saját hangja, a mikszáthi karakter nyilván a közvetlenségben, illetve a közvetlenség megformálásában nyilvánul meg. Ami a költészetet illeti, gyakran mondta, hogy hát tudna versikéket írni, verselni éppenséggel lehetne, de az nem az igazi: azt minék.

Domokos M.: – Ne feledkezzünk el arról, hogy ez a brutális kiűzetés a legális költészetből, az indulás pillanatával esik jóformán egybe. Szabadjon nekem is néhány sort idézni egy versből, amit valamikor a 60-as években írt, tehát bizonyos tekintetben már visszanevezve a kiűzetésre, és ironikus módon *Hasonlat* címet adva a néhány soros versnek, „Aki evezett kezdődő viharban, Képtelenül feszítve kvadricepszét” (először a kvadricepsz szó, amiből önmagában rá lehet ismerni Ágnesre. És amit ez a sor összefoglal, az nem más mint *A kettős világban*, 1946–49, költői erőfeszítései: az az újdonság, amivel fellép egy induló költő a második világháború apokalipszise után) „a lábtámasz szikliját tolvaj el”. (Megint hozzá kell tennem, hogy azt nem lehet elmozdítani, az valami mozdíthatatlan, tehát ez az erőkifejtésnek a rendkívüliségét jellemzi) „s akinek akkor súlytalan maradt váratlanul a jobb keze, mivel repedt nyélről a lapát hátracsuklott, és aki akkor megbiccint egész testében – az tudja, amit én.”

Lator L.: – Az ötvenes években voltak irodalmi találkozóhelyek, menedékházak. A ti lakásokban, még a Kékgyögy utcában, rendszeresen összegyűltek azok az írók, költők, akik akkor már kikerültek az irodalomból, megszűntek létezni, nemcsak hivatalosan, hanem az irodalmi közvélemény se tartotta számon őket, hiszen a műveik „nem léteztek”. Ott olvastuk, olvastam az Ágnes verseit is, Pilinszky, Kálnoky verseit, Szabó Magda *Freskóját*, Mándy novelláit, az „előadó novellákat”, és sok minden más is, de persze nemcsak ilyen komoly foglalatosságokat űztünk, a legsötétebb időkben is megtaláltuk a módját, hogy legalább egy időre jól érezzük magunkat. Ott volt a játék, a szekreter-írás, amiről itt-ott már beszéltünk, de azért ezt érdemes felidézni, mert jellegzetes kortörténeti műfaj. Nem tudom, hogy amikor téged letartóztattak, az állambiztonsági hatóság nem tette-e rá a kezét ezekre a rejtélyes szövegekre? Már az is gyanús lehetett, hogy többféle kézírás volt egy papírlapon.

Lengyel B.: – Meg kell mondanom neked, hogy éjszakákon keresztül gondolkodtam a Fő utcai börtönben, hogy mi az ördögöt fogok mondani róluk. Mert elvitték őket, és ezekben nagyon vaskos politikai mondanók is voltak. Egészében nincsenek meg, de van egy pár, amit most találtam meg, pl. Vas Istvánnak van egy verse, amit ketten csináltak Ágnessel 1945-ben Nagyszénáson. Az megvan, azonkívül van két szonett adott rímekkel, amelyek közül az egyiket Ágnes írta, a másikat, nagyon büszke vagyok, én írtam. Ez is megvan. Ez az egyetlen verse életemnek.

Albert Zs.: – Mondjuk el talán, mi is volt a „szekreter”.

Lengyel B.: – A szekreter olyan verses játék, melyet többen játszanak. Címét kiírják a versformával együtt. A verssor azonban titkos, csak a versvégi rímet írják ki. Azzal kell megint titkosan új sort csinálni. Az összehajtogatott papírt végül kibontják, s a tréfás eredményt felolvassák. Úgy kezdődik tehát, hogy a papíron a játész leírja az első sort, majd behajtja a papírt, hogy az írás ne látszódjék, a behajtott papírra ráírja a rímet. Ezzel a rímmel kell – megint titkosan – másnak egy másik sort csinálni. Mondok egy példát. Bóka Lászlót perszifálva, úgy emlékszem, Jékely Zoltán megírta a verszemény címét. Azt adta: Bóka László: Az én Malenkovom. Így kezdte: „Sztálin lelkéből lelkedzett vezér” valamelyikünk így folytatta: „Sasszárnyú szavad szívcsúcsomig ér”. A vers záró sorpárja a legfrappánsabb. Azt Ágnes és Kálnoky sikerítették:

*Buzgó szívvel hálám le így rovom
s popsím csókollak nagy Malenkovom.*

Domokos M.: – Ezt nem kellett volna megmagyaráznod a Fő utcában, mert ez magáért beszél. Egyébként Ágnes nagyon szeretett játszani, de nemcsak szekretert. Van

egy emlékem, amikor egyszer a feleségemmel, Ács Margittal meglátogattuk őt, nagyon rosszkedvű volt, te éppen kórházba kerültél szívpanaszokkal, és még a veszekedésekhez sem volt Ágnesnek szegénynek kedve. Ő ugyanis, ezt is el kell mondani, szenvedélyes vitatkozó volt, rendkívül szeretett vitatkozni, és jó is volt vele vitatkozni, mert pompás intellektus volt, hatalmas tudás lakozott benne. De most a játékról: szóba került az, hogy Ács Margit milyen bámulatos tájékozatlanságot tanúsít a földrajz terén, pl. ha azt mondja az ember, hogy Columbia, akkor azt Ausztráliában keresi és így tovább, és erre Ágnes felkapta a fejét: - Miért, maga tudja? és mondott egy szigetnevet. - Tudom! Bementam. És akkor kialakult közöttünk egy ilyen kérdés-felelet játék, röpködtek a szigetnevek, hegynévek, folyónévek, amit akar, és akkor egyszer csak az Ágnes megkérdezte: - Maga honnan tudja ezt? Miért ilyen tájékozott? Mondom, bevalom férfiasan, gyerekes magyarázata van ennek. Kamasz koromban folyton nézegettem az atlaszt, és képzeletben utazgattam, és különböző csacska számításokat végeztem, hogy pl. csónakkal mennyi idő alatt jutnék el mondjuk Hawaii-ból Ausztráliába, és így tovább, és észrevétlenül megtanultam a földrajzot. Belémragadt. Erre azt mondja Ágnes, ez fantasztikus, én meg amikor jártam a Baár-Madasba, hosszú volt villamossal az út, és útközben állandóan képzeletben utazgattam, és elmondta nagyjából ugyanezt, és azt is később, hogy van egy játék, amelyben fel kell írni a papírra azonos kezdőbetűkkel egy-egy folyó, város, név.

Lengyel B.: - Már az operációja után, már nagyon nagy beteg volt, kiültünk a kórházban a folyosóra, és azt mondta, hát akkor játszunk. Írni kellett folyót, várost, nevet vagy egy szóból más szavakat csinálni, és persze ő nyert állandóan, mert sokkal gyorsabb volt az agya, mint az enyém. Én meg örültem, hogy egy kicsit legalább örül.

Ferencz Gy.: - Emlékezetes eset volt, amikor Georges Szirtes magyar származású angol költő, aki tehát angolul ír, meglátogatott engem. Ő Nemes Nagy Ágnes nagy tisztelője és sikertült Ágneset áthívni hozzánk. Ott ültünk a Királyhágó téri lakásban, a gyerekeim is, még nagyon kicsik voltak. Behoztak a szobába Legót és azzal játszottak, a hozzáértőknek elárulom, hogy a fabuland sorozatból, tehát kis antropomorf állatfigurákkal játszottak. Ez teljesen felvillanyozta Nemes Nagy Ágnes, valamelyik gyerek, aki szinte alig tudott beszélni, átadott neki egy ilyen lapot, a térdére tett néhány figurát, építőkockát és akkor Ágnes percekig teljesen belemerült a játékba. Rakosgatta a kockákat és ámultan nézte, hogy miféle ügyes játékok vannak ma már, teljesen lenyűgözte a Lego gyönyörűsége. Emlékszem, Georges Szirtes átszellemült tekintetere, amint figyelte ezt a páratlan jelenséget: hogy a költő, akit ő Európa egyik legnagyobb költőjének tart, egyszerre csak legózni kezd. Nemes Nagy Ágnes nagyon szerette a gyerekeket. Lehet, hogy metafizikusan szerette őket „mint olyanokat”, de azért nem mulasztotta el az én gyermekeim lábát megnyomkodni, és akárhányszor telefonáltunk, mindig meg is hagyta, hogy most a nevemben, Győző, nyomkodja meg a gyerekeinek a talpát. Úgyhogy megnyomkodtam. Mert ez több volt annál, hogy a korszak egyik legnagyobb költője bizonyos okokból vállalja, hogy ő legyen a kisiskolások Bors nénije. Nyilván nem erre az irodalmi szerepre vágyott, de tudta, mennyire fontos ez is: az utolsó években sem tagadta meg.

Domokos M.: - Hogy milyen szellemi éjszakai menedékhely volt főleg ez a Kék-golyó utcai lakás, arról is őrzök egy emléket. 1951-ben vagy 1952-ben, minden esetre a legsötétebb időkben, egy szilvesztert rendeztetek, ahol is jelen voltak Jékely Zsoli és Ottlik is. Az éjszaka folyamán Jékely és Ottlik egymásnak ugrottak, és elkezdték egymást baráti szeretettel, de nagy indulattal gyalázni. Mégpedig az volt a probléma, hogy

Jékely szemére vetette Ottliknak, miért nem ír, és azt fejtegette, hogy ennek a fukarság a magyarázata, hogy sajnálja az írást. És ezt megpróbálta Ottlik visszafordítani Jékelyre, hogy de te írsz! Jékely bizonygatta, de ő ír, csak nem adják ki. A kettő nem ugyanaz. Majdnem hajbakaptak ezen, végül Jékely, ha jól emlékszem, fogta magát és elrohant. Nagyon jellemző volt szintén azokra az időkre, hogy úgy tekintette ez a társaság az írást, amit függetlenül a körülményektől, nem szabad abbahagyni, nem szabad föladni, pedig ez független a tehetség mértékétől, nagyságától, sőt azt mondanám, jellegétől is, hogy ki hogyan tudja elviselni az ilyen időket. Tudott dolgozni pl. Weöres Sándor, vagy tudott dolgozni Kodolányi János, de nem tudott dolgozni, vagy nem úgy, vagy nem annyit, Nemes Nagy Ágnes.

Lengyel B.: – Emlékszem, a Rákóczi út és a Körút sarkán álltunk Vas Istvánnal és Ágnessel, és akkor egyszerre Vas István azt mondta Ágnesnek, ez volt a legsötétebb korszak, nézze Ágnes, aki nem ír, az nem költő. Hogy Vas István is így gondolkozik, az irtózatosan fáj Ágnesnek. Kik voltak akkor a költők? Kik írtak? Jóságos isten!

Albert Zs.: – Én azért is szerettem Ágnest, mert nemcsak hogy föl lehetett rá nézni, mint gondolkodóra meg költőre, de szép is volt, nő is volt, írt valahol arról, hogy olyan volt, mint egy szőke parasztlány.

Lengyel B.: – Lángoló erejű-intenzitású lény volt. Intellektusa szikrázott-izzott. Pusztán maga jellemezte maga magát úgy, hogy kerek parasztarca van. Nem volt igaz. Szőke haja lobogott. Volt úgy egyszer, hogy álltunk a 2-es villamosban, és a léghuzatban egy férfi szinte könyörögve szólt rá: „Csináljon valamit, megfulladok a hajától”.

Lator L.: – Ágnesnek csontozata volt, ha úgy tetszik, parasztosan erős, a pofacsontja mongolos, mint Szabó Magdáié, és egyáltalán volt valami szilárdság a koponyájában.

Albert Zs.: – Emlékszem, ír arról Ágnes sokat, hogy amikor maga katoná volt, utána ment a frontközelbe Mihályfalvára, és nem félt, amikor egyedül maradt ott.

Lengyel B.: – Az fantasztikus volt, hogy nem félt. 1944 nyarán jöttek a partizánok és éjszakánként felrobbantották a Csáktornya-Budapesti vonatot. Hallottuk távolról a mozdonyok a lihegését, utána egy-egy óriási robbanást, akkor szólt a telefon, hogy azonnal be kell mennem a körletbe, a katonák közé, én voltam ott a helyettes parancsnok. Ágnes egyedül maradt közvetlen a határ szélén, a Dráva mellett, a magányos házban. Én utasítottam a csícskásomat, hogy puskával együtt maradjon a konyhában, de az annyira félt, hogy valami ürüggyel bevonult a körletbe, és otthagya Ágnest egyedül. Én elképzeltem, hogy minden bokor mögül belém lőhetnek, hiszen nem hordozhattam olyan táblát, hogy utálok a náciakat, Ágnes nyugodt volt. Még egy másik történetet mondok szilárd bátorságának példájára. Amikor én 45-ben orosz fogoly lettem, és irtóztató szerencsémre az orosz foglyokat átadták a debreceni kormánynak katonának, ki tudtam juttatni a táborból egy lapot, hogy itt vagyok Debrecenben. Két napig tartott, míg Budapestről Debrecenbe nagyjában vonat tetőn odaérkezett. Hogy tudta, merte? Az oroszok a nőkkel szemben korántsem voltak nagyon kedvesek, a vonatok hol megindultak, hol órákig álltak. Mégis ő két nap alatt egyszerre csak ott volt Debrecenben. A bátorsága, mérészege és jellemzilárdsága abszolút volt.

Lator L.: – Volt egy gitárja, szeretett énekelni, sokszor én magam is vele énekeltem, mind a ketten gyerekkori emlékeinknek engedve, nagyon szeretünk zsolttárokot énekelni, és sok minden mást is. Ágnes nagyszerűen tudta előadni a 20-as évek kupléit, slágereit.

Albert Zs.: – Van egy nagyon szép verse, *A patak*. „Én istenem, te szép híves patak, – Hová futottál, szökdelteél előlem? – Hol csillapítsam buzgó szomjamat? S hogy bocsássak meg néked eltűnőben?” az isten keresés verse, az 50-es évek keserű éveie.

Lator L.: - Ha már *A patakot*, Nemes Nagy Ágnes protestantizmusát szóba hozta, hadd fűzzem hozzá, hogy volt benne, s ezt én nagy rokonszenvvel mondom, valami protestáns, puritán zordság. Mondhatnám komolyságnak is, de a zordság szót találóbbnak érzem. De ezzel összefért a játékosság, a már-már gyermeki kedély. De költészetében sokkal inkább a komolyság, az erkölcsi szigor nyilatkozik meg, játékos kedve csak a gyerekverseiben.

Domokos M.: - A zordsághoz hozzákívánkozik talán az, hogy engesztelhetetlenség is volt benne erkölcsi kérdésekben. Az írástudó magatartásának, viselkedésének a kérdésében. Ebben Ágnes álláspontja, ítélete, magatartása, tapasztalatom szerint, s azt hiszem, mindenki nevében is mondhatom ezt, nem változott, és ez az erkölcsi relativizmus korában, hogy finoman fogalmazzak, nagyon jóleső, nagyon fontos tapasztalat volt mindazok számára, akik ismerték őt és tisztelték, szerették. És itt még egyszer vissza kell kanyarodni ehhez az Ekhnaton vershez. Ekhnaton, tudjuk, egyiptomi fáraó, az egyisten hitnek első képviselője, ha lehet ezt így fogalmazni, a modern értelemben is vett homo intellektuális mitikus hőse. És valahogyan mindig az volt az érzésem, hogy ez az ösztönös, majd később tudatos vonzódás Ekhnaton figurájához Nemes Nagy Ágnesben, ami egy alkati determináció is, egy későbbi, 20. századi reinkarnációját találtam meg Babits Mihályban, Babits alakjában és Babits példájában, éppen a Babits által képviselt erkölcsiség tekintetében, amely ha kellett kétfelé, ha kellett többfelé harcolva igyekezett, noha nem volt éppen harcossal, megoltalmazni és megvédeni azt, amit egy írástudó tevékenysége, élete, pályája szempontjából a legfontosabbnak tartott. Ágnes számára azt kell mondani, hogy világitótorony volt ez a példa, hiszen az ő költészete, noha rengeteg újdonságot is tartalmaz, amiről beszélünk, nem képzelhető el a Nyugat talapzata nélkül. Nem kívánt rosszat senkinek, de aki ebben vétett, annak nem tudott és talán nem is akart megbocsátani.

Székeley M.: - „Ki nem tud bosszút állani, - de megbocsátani se végképp - az örökmécsként égeti - olthatatlan keserűségét.” Jellemző négysorosa.

Lengyel B.: - De meg kell mondanom, erősítenem kell, hogy később, idővel, meg tudott bocsátani. Ahogy a seb begyógyul. Meg a másik ember változik. Végezetül egy új verset szeretnék elmondani, ha lehetne. Arról van szó, hogy ebben a kötetben, ahol a gyerekversei vannak, pontosabban a gyerek írásai, utólag van egy bejegyzés, amit egész más tollal, sokkal-sokkal később tett meg. Ez tulajdonképpen záróverse ennek a kötetnek, amit spontánul írt később hozzá. Pár sorát elmondom:

*Oly furcsa ez a délután.
Tán sosem ültem ily sután,
gyötrődve nem is tudni mért.
Gyerek voltam, kit nem kísért
a gond. A vidám kisgyerek
szemébe nézni nem merek.
Jobb lettem-é? Azt nem tudom.
De másutt járok, más nyomon,
már más vagyok. Tán nem is én.
Tanúja ez a költemény.*

(Összegyűjtötte: ALBERT ZSUZSA)

LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR

Antipoétika

MŰKEDV-ELLŐ VERS-ELLŐ KESERVE

*Mintha bennem bármely
Szó halomra halna –
Úgy örölget apró
Dolgok lomba malmal*

*Recseg-ropog minden:
Összetört öröklét!
Nyögöm le-lesújtó
Idők tömör öklét!*

*Küszködök s hiába
Szótagszámmal, rímmel:
Dicsergetnek ugyan,
De csak ámmal-ímmel...*

*Dúlt dadogás versem –
Nem jó, csak arányos!
Nem geniál, csak görcs –
Vélné Arany János...*

*Hol túl hideg, hol túl
Heveny érzeménnyel*

Lázáry René Sándor 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, minden esetre hosszabb ideig hivatalnokként is működött. 1890-től főleg Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marosárpatakon hunyt el 1927 októberében. Negyven verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékból. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jónéhány eredeti Lázáry-levélre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élettársának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindedig lappangó hagyatékában... Ám ugyanott további száznyolc költeményre, valamint Marullo Pazzi (későrepszánsz költő és zeneszerző) tizenhét versének Lázáry általi fordítására avagy átköltésére akadtunk... A Lázáry-oeuvre már-már teljesnek látszott, amikor is 1995 júliusában (a marosvásárhelyi Teleki Téka és dr. Vajdaréthy Rabán fíradhatatlan közreműködésének köszönhetően) a Vajdaréthy Júlia-féle kéziratköteg fájoan hiányzó, elveszettnek hitt részeire is rátalálhattunk... Egy szürke notesz és újabb 131 vers! Zömükben fiatalkori próbálkozások, rögtönzések, úti képek, zsengek; illetőleg már kiforrottabb kései költemények, poémák, megkeseredett tréfák, szomorú töredékek: egy felemás életmű törmelékei... Közöttük néhány általunk eddig ismeretlen átköltés avagy fordítás: Sir Andrew Blacksmith (XVIII. századi angol) és Fu An-kung (VIII. századi kínai) költőktől... Az immáron egészen mutakozó szövegkorpusz földolgozása roppant időigényes, ám folyamatban van. (Közzéteszi: KOVÁCS ANDRÁS FERENC)

Lelkesülget lyrám:
Zengőn vérzem én el...

Híg tudósságokkal
Stílem teletömve:
Túlterjengőz benne
Fokhagymaszag, tömjén!

Munkám sem művesség –
Poros tétel, művi!
Peczéríbb jövőendő
Soronként elnyűvi!

Tüsszentés, ézengés
Egyre mennek nékem:
Bennem semmi s minden
Egymást tartja féken.

Álom és valóság,
Vásott két testvérek,
Lakják lelkeim-elmém,
Ha költésre térek...

Például bús dacczal,
Majdnem divatképpen,
Modernül mit mondjak,
Hogy hazudjak szépen?

„Parnasszus határán,
Vad hellén vidéken
Béhorpadt görög pajzs,
Hold gurul az égen.”

Maros-Vásárhelyt, 1900 decemberében.

Egy kritikushoz

Rideg finomkodás csak
Ítéski nyegle stíled!
Kibúlt szűzlány az elméd:
Csókoktól föl nem éled...
Bölcsészi nyáladzásod
Sötétlő, síri, szittyós:
Dehát Sully-Prudhomme-ból
Sosem lesz Zrínyi Miklós!

Maros-Vásárhelyt, 1901 szeptemberében

Bolond Istók versikéje

*Nem trónolok kortárs kegyeletnek polczán!
Párisban, Miskolczon, esetleg Tapolczán
Kritizálhattátok eleven, vad orczám!
Mindegy Pest vagy Mucsa! Majd az utókor szán!
Mitugrász divatfik, bölcsellő bolhácskák,
Szöködöshettek bátran: már nem zargat mord szám!
Mindegy nekem sánta jambus, laza sorszám!
Osztozkodhattok a közös gatyá korczán!*

Maros-Vásárhelyt, 1903 szeptemberében

Magyaross, tizenegyess, nóta

*Elhagyott a kokárdás kis angyalom:
Honsfibúval kiköpök az ablakon...
Megy a csalfa, nem is nézek utána:
Fölnyalja majd a Kulányi kutyája!*

*Elbugatta, szedtevette Kulányi:
Nem hagy engem nyugton, ej, a Kulányi!
Feszt nyomomban sündörög a kutyája:
Ebadiának kilódörög a nyelve...*

*Árvalányhaj, áruamagyar kalapom
Viszi a szél, de sarkában szaladom!
Mégse lépek víg babámnak utána:
Nem vagyok, hej, a Kulányi kutyája!*

*Mondok egyet kokárdás kis angyalom:
Temetőben dől szívemre langy halom!
Húzd rá cigány, hűtlen lón a puttána:
Térden futnék szittya földön uttána,
Mert a magyar nem kulányi kutyája...*

Maros-Vásárhelyt (Corso Kávéház), 1911 augusztusában

Magyar vázlat

*Kezdetben Széchenyi.
Később a Feszty-körkép.
Legvégül szép semmi:
Szétsürgő geszti törpék.*

Maros-Vásárhelyt, 1915 októberében

No, vén legenda!

ADY ENDRÉNEK KÜLDÖM

*Nem voltam úr. Versem se szittya szolgám.
Én szültem őt... És olykor újraszült ő...
Tűnődhettem világunk cziffra voltán:
Beh' vad danáktól viszket, zsong a a fültől!*

*Vátesz se volt, se sámán haza-szolga,
Ki szájánál nagyobbra tátja markát:
Versem csupán en-lábán araszolga,
S csahos kuvaszként sem csóválta farkát!*

*Nem volt lakajom, csicskásom, cselédem
A vers... De romlott véremmel keverten
Szétlüketett... Messzin bomolt elébem,
Mint reszketeg lidércfény régi kertben.*

Maros-Vásárhelyt (a Transsylvaniaiban), 1916. január 27.

Profán látomás

*Én fölkelek szép rügyropogásra,
Bemosdódom büntelen szelekbe,*

*Törülözöm tündér ragyogásba,
Felöltözöm tüzes patyolatba.*

*Lobog ingem hajnalozó fényben,
Fehérlik, mint angyaloknak szárnya.*

*Föltekintek hasadozott égre:
Diadémossal dördülnek a felhők.*

*Hozsannázó seregeim szállnak:
Villámokkal koszorúzott semmik.*

*Vérző nappal kifakad az alkony:
Jeget szóró zápor szegi szélét,*

*S felkötözi, mint fekete kendőt,
Virághadak tágranyílt szemére...*

*S én vetkezem hazug patyolatból,
Kimosdódom hűtlenült szelekből,*

*Törülözöm földi harmatokba -
Fölszületek feszülő rügyekbe.*

Maros-Vásárhelyt, 1918 nyarán

PÁSKÁNDI GÉZA

Begyűjtött vallomásaim*

A MEGBOCSÁTÁS ELSŐ NYTTÁNYAI

(Részlet)

A léleknek, lelkemnek még mélyebb zugába is be kell világítanom. Eddig sokat beszéltem a fortélyról, „leleményről”, a *technéről*, de mi van azon is túl? Homályos mélyedések, ahová sohasem süt a megismerés napja...

Önbocsánat nélkül a bocsánatról, megbocsátásról kell szólnom.

Az irgalomról – irgalmatlanul.

Élvezd magad – írtam le előbb, valahol, az átvészelés egyik magánparancsát. A túlélés fontos tanácsa ez. Jutalmazni magunkat kis játékainkért újabb játékokkal. ÉLVEZD AZ ESZEDET. ÉSZJÁRÁSODAT. Bizonyos, hogy élvezte Kant, Spinoza, Descartes, Berkeley és Platón. Diogenész a hordóban és Marcus Aurelius a sátrában, csaták szünetében...

A megbocsátás is ilyen. Ha oly rossz volna – soha senki nem bocsátana meg senkinek.

ÉLVEZD, HOGY TUDSZ MEGBOCSÁTANI: AHOGY NEMET, ÉPPÜGY IGENT IS MONDANI. Élvezd, hogy sokoldalú vagy. Ruganyos elme. Százfélé figyelmes.

De elég a filozófiai fecsegésből, bizonyára: gyakorta ásítognak.

A megbocsátás bizonyos etikája, filozófiája nékem tehát *modus vivendi* – az élet-lehetőség – problémája volt. Minél inkább hasonlít a „rendhagyó” egyed – épp esendőségeiben – környezetére annál inkább be- vagy visszafogadják, ezt már eléggé megtanultam...

Arról persze szó sem lehetett, hogy – legalábbis szívből – az uralkodó politikának, főbűnöseinek, fő végrehajtóinak és az ideológiának, „bölcseletnek” megbocsássak.

Ennek történelmi felelősségét – jobbra tompítva, de – konokul ismételtettem néha-néha.

Utoljára, teljesebben, úgy 1980 körül.

Régi verseim emléke

(Az új manierizmus s új-eklektika
e kiváló századában)

Ó: a filozófia felelőssége!
Erről sosem beszéltek –
ABBAN, hogy így éltek
és nem éltek...

Ó, a rehabilitáló állat: ember!
Hány éve írtam, uram, ég!

* Páskándi Géza *Begyűjtött vallomásaim* című önéletrása az 1996-os könyvhéten jelenik meg az Antológia Kiadó gondozásában.

*A priusz-eltüntető állat: ember!
Szaporítottam az igét.*

*Ember: egyetlen képviselő állat!
A medve vagy a jaguár
föllép az állat parlamentben
reprezentálni a fajtát?*

*Ó, a filozófia felelőssége!
Mennyi vers-röpce, rím-brosúr...
Mindük nyomán a végesekben
szaporodik az okos úr.*

„Hogy így éltek és nem éltek”: e sorban az élő és halott áldozatokról van szó.

A röpcédula és a brosúra szókat pedig – nem csak ritmus és a rím kedvéért ferdítettem el. A „röpcsi”-től felismerhető lett volna, s talán – vélhetően – József Attilára utaló, amit már csak iránta való megrendültségem tisztelete okán sem akartam volna. Viszont félreismerhetlenné kívántam tenni, miféle filozófia megbocsáthatatlan felelősségéről beszélek mindenekelőtt.

Már vallomásaim elején is utaltam rá (s még lesz rá alkalom), de itt és most annyit vázlatosan újra jelzek, miként is mentek végbe észjárásomban és lelkemben e felismerések eme dolgai.

A hat év (emlékeztetek: 1957–63) börtön alatt volt időm sok mindenen eltöprengetni. Például azon: rosszul teszi, aki börtönét a bosszúállás, a *revans* terveire pazarolja. De ami ennél fontosabb, s mint pedzettem is, egyre jobban körvonalazódott bennem a gondolat: minden POLITIKA, amely „világmegváltó” célokat követ, eleve magában hordozza a jogtalan hódítás, az elnyomás, a bármely eszközt szentesítő cél legbűnösebb és -véresebb gyakorlatának lehetőségeit s jobbra meg is valósítja azokat.

Minden abból a nagyon egyszerű igazságból adódik, hogy „emberfeletti célokat” csak „emberfeletti akarattal”, eszközökkel etc. – lehet elérni. Márpedig jól tudjuk, milyenek az „emberfeletti” eszközök...

Fel kellett tételeznem, hogy bennük számomra részint ismeretlen jó erők lappanganak, mint az algebraiban az X mögött a konkrét, megnevezhető mennyiség. Csak itt minőség gyanánt.

Fel kellett tételeznem az ismeretlen jót, ahogyan gyakorta az ismeretlen gonoszra is gondolunk.

Szükségeltetett részemről ez a jóhiszem, hogy érdemesnek érezzem és tudjam a többi cselekvést. Mindez kellett nekem s a másik félnek is. Lehet, valakit bizalmamba fogadok s elárul, de ha meg sem próbálom soha a véle való együttműködést – örök bizonytalanban élek, szinte hiábavalón. A megbocsátás végül is nagy kölcsönösségi, etikai játék. Ami nyilván: véresen komoly. Persze akkor még nem gondoltam, hogy a megbocsátás e tétova nyitányai nálam úgy harminc év múlva az égető időszersűség rivaldafényébe jutnak. Talán ezért is lehetek nyersek, természetesek, mert rajtuk igen kevés múltott. Egy kicsit a *kibic* megbocsátása is ez, nem olyan értelemben, hogy nem kínlódtam eleget, hanem: voltak, akik nálam is többet szenvedtek, és főként: voltak hős halottaink. Én – mint utaltam rá – csak történelmi epizodista voltam.

Am ezt is tudtam már, láttam: mennyi kinti – úgymond – „szabad élet” vált roncslétezéssé, menet közben. Kettétört pályák és gerincek. Félretoltak és lapítók. Mennyi szorongás mindenütt a „kintiek” körében. Besúgók és napi zargatások. Láttam

tehat a *kintiek keresztjét*. Nem véletlen, hogy valamivel később megírtam az „összehasonlíthatatlan fájdalmaink” témájú verseimet. (Kötetben először 1976-ban: *A papírrepülő elterítése* című könyvben.)

Az sem véletlen, hogy az említett börtönversemben (Nem igaz, 1958) ilyen sorok vannak: „*a rabok, jaj, kintmaradtak*” és: „*nem is a rácsban van a rabság*”. Meglehet, már itt kezd csírázni bennem az enyhítő körülmény keresése a kintiek számára. Lásd: fel-fogásom, miszerint az ember örökös enyhítő körülményt kereső és találó állat (*zoon*). Ebből is ered erkölcsi lény mivolta, s ez elárulja, hogy etikus *zoon*. Így hát a tény, hogy csupán „*történelmi epizodista*” – úgymond: némileg kibic – voltam, nem akadályozhatott meg, hogy ha nem vagyok is a törtélemben protagonista, cím- és főszereplő, mégiscsak *képviselőnek* érzem magam. Elsőként is *önmagam* reprezentánsának mások színe előtt. Egy dolog tehát, hogy az én pöröm nem „konceptió”, mert tetteimet lényegében a fennálló rend elleni akciónak vélték, nem minden alap nélkül, és más az, hogy általuk vádolható szerepemét – hamis módon – *növelni* akarták. Epizodistából főszereppé. Egy *különvélemény* született általam, írtam egykor. Mint erkölcsi lény tehát – jóllehet félig-meddig „kibic” – mégiscsak el tudtam képzelni, kellő súllyal, mind a kintiek, mind a halálraítéltek sorsát.

A *homo episodicus* – ami azért az epizodistánál tágabb fogalom – bennem néhány pillanatban fel tudott emelkedni, hogy megérezze a mások sorsának szinte emberfeletti terhét. Komoly és eszes emberben fel sem vetődhet tehát, hogy megítélési jogomat kétségbe vonja pusztán azért, mert hogy az én nyakam köré nem fonódott kötél. Aki ezt megkérdőjelezi, elárulja: fogalma sincs az erkölcsi lény, sem a törtélemben természetéről. Az ilyen nem lehet szellemi partner cselekvéseinkben. De még ha nem adatott volna meg saját (hat év) börtönöm szomorú tapasztalata – akkor is emberi jogom megítélni a dolgokat és véleményemet elmondani. A döntés a Törvény s a végső döntés Isten kezében nyugszik. Még a sokat emlegetett stiláris (esztétikai) fenegyerek-attitűd, melynek kialakult imágója magam és mások iránt kötelességeket is rótt rám, magam és mások iránt, úgyszólván bűvös körbe vitt – szóval még ez a szerep is azt kérte volna, hogy megbocsátás-ügyben se legyek túlzottan a szokványos állásponton. A fenegyerek azonban – láttuk – etikáját így fogalmazhatja meg: „*nekem szigorúan tilos, nekem nagyon nem szabad, ergo: nekem kicsit megengedett, nekem némiképp szabad*”. Ezt röviden kifejtve: ha számomra *alapvető*, elemi dolgok tilosak – úgy megnőhet szabadságom a „*fortélyokat*”, „*cseleket*” illetően. Többféle „*kétesnek*” vélt eszközt használhatok. Elismerem: ez roppant veszélyes etikai (határ) sáv. Limesz. Valóságos „*hajszal-kötéltánc*”(!), jóllehet történelmi korszakokra és nemzedékekre jellemző lehet. Csupán egyetlen példát mondok. Az, ami Versailles-ban történt az első világháború után, nemzetem, nemzetünk sorsalakítását egyszer a fasizmus, másszor a kommunizmus torkába és torkának odadobta. Sőt, mert ideje volt rá; a bolsevizmus lelkünket is már „*emészteni*” kezdte. Hisz az emésztés a szájból, torokból szokott elkezdődni, ahogy nem egy sors már a létezés „*előszobáiban*” eldőlt. Nos: 1945 után az erdélyi intelligencia kettős elnyomásban él: *vesztes* nemzet és *kisebbségi létbe szakadt* része. Így elég tekintélyes hányada kényszerült is arra, hogy „*higgyen*”, nem is annyira a *kommunizmusban*, sokkal inkább a *kommunizmusnak*, vagyis: az *ígéreteken*. Tehát nem az eszmében hitt. Vagy hitt, mert ezen kívül nem volt választása. A vesztesek kezdenek hinni a győztesek ideológiájában – mint ahogy a törtélemben gyakorta a győztesek vallását veszik át; itt ateizmusát, és *nem pusztán* kényszerből, hanem a „*győztesek*” pártját, a „*világnézetét*” kvázi szerencsehozónak vélik... Nem akarják látni: a győzelemnek más okai vannak. Így az *ÖNÁLTA*

TÁS – meg önalattatás – és az obligát és egyoldalú büntudat rendszere alakult ki. Valóban, mi mást tehet a kétszeresen vesztes, mint, hogy – garanciák nélkül is – hisz az adott szónak? Akar hinni. Mintegy ambicionálja a reményt. A remény az egyetlen esély. Ha nem így volna, nem értenék meg, miként hihettek el annyi mindent azok a meglett férfiak – tanárok, tudósok, jogászok, művészek s pláne politikusok – azzal együtt, hogy a román politika hazudozásait jól megismerhették a két világháború között is, és a sztálini szovjet belső életéről is sokat hallottak már. Sőt egyikük-másikuk – fogolyként – mindezt maga is tapasztalta. (Most nem a vakbitű kommunistákról van szó!) Mondhatunk bármit, annyi bizonyos: a vesztesnek mint gyengébb önvédőnek etikailag több megengedhető, mint a totalitárius uralmonlétőnek. Különösen, ha a hatalom birtokosa mindent megengedhet magának. (Lásd: a marxista-leninista-sztálinista párt- és „jogrendszere”). Magyarán: el kell ismernünk a túlélés benső parancsait, ha nem is helyezkedünk igen közel a „mindenáron, bármi áron túlélni” skrupulus nélküli erkölcsének axiológiai tengelyéhez. Mindezt apránként segített felismerni az önmagam s önmagunk iránti jobbára egészséges szeretet, mint ahogy az is egész világossá vált: A VESZTES TÚLZÓ BÜNTUDATA A GYŐZTESNEK A LEGJOBB RABSZOLGÁKAT KÍNÁLJA, MEGSZÜLI A BÜNTUDAT KUFÁRAIT, VÁMSZEDŐIT, A JOGBITORLÓKAT ÉS HASZONÉLVEZŐKET. „Sikeres” büntudatokat kreál: az *érvényesülés* biztos útjává lehet az úgymond – össz nemzeti önköpdösés metódusa. E világban már azzal kell „hencegni” maholnap, kinek volt több bűnöző le- és felmenője. Tőle ugyanis nem féltik hatalmukat. Való igaz, én magam például sosem olvastam Rákosi vagy más magyar vezetők nyilatkozatát *nyomatásban, expressis verbis*, hogy „a magyar fasiszta nemzet”. Dehát – kerek percc – ezt így kijelenteni a legnagyobb ostobaság lett volna. Elfűrészelik maguk alatt az ágat s ilyen kérdésekhez adnak impulzusokat: miért akarsz te egy bűnös nemzet tagja és pláne vezére lenni? Hogy kivezedsz őket a bűnből? Nem félsz, hogy korpa közé keveredsz? Ám, ha ennyire bizol megjavíthatóságukban, akkor mégsem tarthatod minden ízüikben, egytől-egyig bűnösnek, pláne notóriusnak őket... Így viszont mért tűröd el, hogy szomszédaid kollektív bűnösségről fecsegienek? Hisz többek között vajon az „utolsó csatlós”, a „bűnös háború” s az effélék nem szoros szinonimái a kollektív bűnösségnek s az pedig nem logikusan vezet a fasiszta nemzet minősítéshez? Amelyet Hitler korábban kiugrott csatlósai – vagy a ki sem ugrottak is – nyilván nagy tapssal jutalmaztak, hiszen a hatalmaktól már eleve eldöntött esélyeiket ez a mesterségesen felkorlátozott önvád csak még jobban megnövelte. A büntudat jól megfizetett reprezentánsai azonban nem számítottak a nemzet méltóságérzetére, amelynek előbb-utóbb szót kellett kapnia. Nem számoltak azzal sem, hogy az obligát hála, amely ugyancsak ezt a kollektív bűnösséget támasztotta alá, nem tűrhető sokáig. „A hála is megöregszik néha” – mondja egyik hősem éppen egy janicsárról is szóló darabomban, úgy 1980 körül. A bűnös apák gyermekei szégyellik nemzójüket s igyekeznek eltávolodni tőlük. Ám, ha kiderül: nem, vagy mégsem annyira bűnös az apa, immár a fiúk, lányok büntudata megkétszereződik. Felháborodást szül. A puska fordítva sül el, hiszen hazudott nekik a történelemírás, a politika. A hóhér fiaiként, lányaiként kezdték életüket, lehajtott fővel, megvetésben, aztán megtagadták apjukat és most kiderül: az apjuk nem hóhér, hanem áldozat volt. Most apáik emlékét megkövetve minden dühük a hazugság főbűnösei ellen fordul. Elismerem: ez sok veszélyt tartogat. Ezt nyilván mások is érezték. A változások e térségbeli képe jól mutatja ezt. Az új és új szövetkezések történelmi pszichológiája. (Itt úgy értem: analízise.)

Dehát most még a hatvanas évek első felében járok! Vagy alig túl azon. Ez az „idő-harmonika” azonban tanulságos lehet. Mert az igazsághoz hozzátartozik, hogy csak

ebben az összefüggésben tudom megmagyarázni én is, teszem azt, apám iránti bűntudatomat, túl a családi ügyeken. Apám ugyan soha nem volt pártok tagja, egyszerű honvéd volt, baka, és így tovább. De ezzel együtt: mégiscsak a bukott és elítélt szovjet-ellenes háborúban vett részt. Igen: ösztönösen tán ezért is emlegetem én apám „dolgozó ember” voltát. Őt mentve magamat is óvtam. S később meglepő, hogy bár anyámat szerettem jobban, apámhoz is írtam verseket... Félig-meddig „büszkeséggel”. Olyan Ady „proletár fiú verse” alapon. „Az én apámnál nincs jobb ember...” Effélék. Ma már meg mernék esküdni rá, hogy lelkem legmélyén e dolgok, tudva-tudatlan, igen bonyolult összefüggtek. *Apám - előnyösebb - „dolgozó ember profiljára” irányítottam a figyelm fényét, hogy ne kelljen a háborús bakára, mely a vereségre emlékeztetett, és arra, hogy a vesztesékekhez tartozom...*

S ami által természetesen saját pozíciómat is javítottam és kikerültem azt is, hogy apámat, a múltját megtagadni kelljen... A bukott harcos helyett áttemelődött a „diadalmas termelő ember” kategóriába... Ehhez még az osztályharc-teória is jól jött...

Csoda, ha mindez bennem ma a már említett másfelé irányuló érzelmeket szüli? Mintha valaki megfosztott volna attól, hogy büszke lehessen apámra, őseimre. Míg ez másoknak megadatott. Ma már látom, EMINENS TANULÓ SZERETTEM VOLNA LENNI A TÖRTÉNELEM ADOTT KLASSZISÁBAN. Némileg STRÉBER készenlétel. *Nem kívántam a „vesztésekhez” tartozni semmiképp, mitse tudva arról: ez legkevesbé énrajtam múlik.*

És 1956-ban megismétlődött! Nemcsak Trianon, nemcsak 1945, de 1956 is a vesztesek közé taszított! És nemzedékeket...

Vegyünk példának egy „szovjet” fiatalembert. Az apja ki tudja, miket csinált „osztályharcosként” a két világháború között: ártatlan embereket gyilkolt és a többi. (Tudjuk: megtorlásban a kommunizmus túltett minden rezsimen.) Aztán a szovjet ifjú apja részt vett egy győztes háborúban. A fiú nem az osztályharcos bűnököt elkövető apára büszke, hanem a háború győztesére. Nos: az én apám itt se, ott se követett el bűnököt. Mégsem lehettem rá büszke (kivéve ajzott verseimben).

Ne legyünk hát képmutatók: ennek is a mélyére kell nézni.

Ez több nemzedék történelmi lélektanához tartozik, amit többek között A Szalmabábok lázadása című ifjúsági meseregényemben is feszegettem (1848-49 vesztes nemzedékei).

Sokat hangoztattam, hogy stílis, esztétikai fenegyerek így meg úgy. Ez igaz, mert *más természetű lázadásaimat is gyakorta a stílusba vittem át.* De azért a mögöttesét mégsem felejthetem. A politikai „hátteret”. A lélek „háterszágát”. Mivel a paradoxon szerelmesének láttak, elnézték egy-két excentrikus véleményemet. Azt az olykori extravaganciát, amely - mint említettem - fenntartotta a látszatot, hogy végül is ennek a rezsimnek a gyermeke vagyok. *Rokonszenveim által is.* De azért az első adandó, némileg szabadabb alkalmakkor nem véletlenül nyilatkoztam - többször is -, hogy amit én a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején *szabadságként* éltem meg, valójában a következőkből tevődött össze.

A háború befejezésén - a „világbkén” - érzett öröm, amely lassan a hadi nyomorúság megszűnését is jelentette.

A romok fölötti munka entuziazmusa, amely átragadt rám.

Első szerelmeim, első fontoskodásaim, saját ifjúi vérem pezsdülete... e világgal „növök fel”, szabadulok meg a pubertás gátlásaitól. A „tényező vagyok” érzete; mégpedig társadalmi „faktor”. Mivel a meghökkentő fogalmazásokra nem kellett különösebben törekednem, maguktól jöttek, a periódusról azt is kijelentettem egyszer: „A ser-

dülönnek még a vesztes háború is sikereket hozhat, ha ekkor megy borotválkozni a borbélyhoz első ízben s már elégedett a fanszörzetével is." Ami – bár igen tisztelem Freudot – nem freudizmus. Nálam az öröm, a siker és a vereség élményének egybeolvadásáról van szó s arról, hogy a lét, a megmaradás szemszögéből *fontosabb értelmezés, élmény* győz a másikon. Mintegy mázzal bevonja. A vereségérzetet a sikerélmény.

Az Okozat az Ok álöltözetében jelenik meg. Kakukktojást kakukk-ozozatot csempészünk az Ok tojásai közé... Nem véletlenül népszerű a tévében e játék. Van ebben önbecsapás is nyilván.

Épp ezért ezt a magatartásomat nem vettem vagy nem is akartam észrevenni. Hiszen ha felfigyelek rá, akkor az játszódik le benne, ami – mondjuk – egy *álszerény és álvallásos*, ám egyébként ügyes katonával történt, akit parancsnoka megdicsért.

- Felterjesztelek vaskeresztre, derekasan helytálltál, fiam!
- Isten adott erőt.
- Kitűnően szervezted meg a dolgot.
- Az Úristen így akarta.
- Lázba hoztad katonáidat.
- Megsegített az Isten.

Erre a parancsnok, megelégedve, reámordul:

- No, no! Az Úristen mellére mégsem tűzhetek vaskeresztet!

Az ilyenfajta képmutatás egy rugóra jár a pártfarizeussággal és arra való, hogy az irigységet távolartsa olyképp, hogy minden dicséret **LÁTSZÓLAG** valami magasabb rangúra száll vissza. Senki sem gondol bele igazából, hogy az ilyen mély szerénységnek álcázott magaviselet valójában a legnagyobb hencség. Hiszen épp *engem* segített Isten, nem mást. Vagy éppen az „egyetlen párt” eszméje. Ergo: én vagyok a kivételes, a kiválasztott, akire „csak a párt vigyáz”. (Mint a szegény és oly nagyszerű József Attilára.)

Ugyanaz a problematika itt is, mint a *személytelennek és szenvtelennek* mondott, a természetbe egészen „beleolvadó” poétai stílusok és alkatok esetében. Úgy is fel lehet fogni, hogy individualizmusukkal a természetből nem akarnak hivalgón kiemelkedni, de úgy is: a természet vagy a természet képviselője fogalom és önmaguk közé egyenlőségjelet tesznek. Emlékezzünk csak: Platon és Szókratész azzal érvelt a költők ellen: ha mindent a Múza sug nekik, ők csak másolók, semmi eredetit nem alkotnak. De, ha másfelől nézzük: a költők így saját emberi véleményüket egy isteni lény (a Múza) véleményével azonosítják, tehát – hatalomra törnek. Az isten szócsöve istenhez közel: isten szájánál van, míg a hallgatóság valahol igen messze áll. A szerénység bizonyos pontját valóban hajsza választja el a legnagyobb dicsekvéstől. Ez is etikai paradoxon. Jól mondta Szókratész egy cinikus filozófusnak: köpenyed likain át hiúságodra látok! Rongyokban járni, ha ez nem kényszerűség, akkor hivalgás: lám, rajtam nem úr a jó öltözet fényűző szokása! ÉN A LEHÍRESEBB SZERÉNY VAGYOK. A LEGENDÁS KÖZÉPSZER. A DICSÓÍTETT SZERÉNY.

Itt látható a világ legnagyobb törpéje: a szovjet törpe! – még emlékeznek erre?

Ez a vicc a *félelmet* is ábrázolja, hiszen nem úgy szól, ahogy logikus volna: „A világ legkisebb törpéje: a szovjet törpe!” A törpét ugyanis nem úgy rangsorolják, hogy az a nagyobb, aki magasabb, hanem épp a kisebb a nagyobb, mert érteke sajátlagos kicsinységében áll. Minél kisebb a törpe – annál nagyobb, mint törpe, hisz Őtörpésége annál utólrhetetlenebb. A logikán tehát erőszakot tesz a viccmondó félelme, ami a viccban ugyancsak „információ”.

Mondom, nálam ösztönös – nem annyira megfontoltan dicsekvő – egybeolvasásról volt szó. Ok és okozat egyggyé vált. Az „új világ” tarka foltos malaclopója alatt megfért minden, ami „pozitív” történt életemben. Még aztán komoly vereségélmény már csak életkoromnál fogva sem járhatott át. Ezért írtam egykor: „gyermekkirályok” voltunk, bennünk megbízott az új rezsim, *gyanún felül álltunk*. A politikai bizalom aranyfedezete volt a legtöbb akkor, nem elsőként a tehetség, hozzáértés vagy épp a becsület. A kontraszelekció meleg időágya. Még az sem járhatta meg eszemet, hogy: pályafutásom zöld útjait nem a rezsimnek, hanem *életkoromnak* – némiképp a véletlennek – köszönhetem, hiszen születési évem miatt nem lehettem a szovjetek ellen harcoló katona, ellenséges párt tagja és így tovább. Szóval annak köszönhettem a legtöbbet, hogy nem csúszkáltam a Don jegén. Éretlen észjárásunk sem tapasztalhatott olyasmit, ami nagyon is meggondolkodtató: *a béke pusztá tényében a győztesnek sincs nagyobb szerepe, mint a veszteseknek*. Sőt: kronológiailag az ok a vesztes elhullása, fegyverletétele. Valójában a győztes még tovább is fenntartja a háborús állapotot, hiszen ő csak később teszi le fegyvereit, s akkor sem egészen, mert fél a vesztesek feltámadásától. És kísérni kell a foglyokat. Ilyen szövődményes dolog az, amit mi békének mondtunk és amiért mi akkor kizárólag a Vörös Hadseregnek kényszerültünk hálát és dicsőséget zengen. Így még a győztes büntudatát is áttolták vállainkra... Mert erre, erre is meggy ki minden történelmi játék.

Ahogy mondtam tehát: emlékezetünkben gyakorta ok és okozat egymás helyére ugrik, szerepet cserél. A tágas távlatot, a „még bármi lehetek” érzését nem ifjúságunk, hanem az új rezsim javára írtuk, hiszen nagy volt lelkünkben és fejünkben a kavargás. *A békés zűrzavar*. Ama bizonyos „szél” (a szovjet operettbeli „szabad szél”), mint különben is romantikus („forradalmi romantikus”) motívum – szóval emez „új világ” szele sok mindent összehoronál. Egybehajlítja a tar fák ágait a zöld lombbal, port kavar, meg egyebet is. Nem véletlen hát az a versem, amelyet később épp a Népszabadságban közölttem, Kosztolányiéék emlékének ajánlva. Simán megjelent, elvégre az ő szemükben más „inge” volt: *romániai* élmény mögöttes. Ideátra „nem vonatkozik”. Kivédhető, ki-magyarázható. Ezenkívül Kosztolányi neve talán azt sugallta: csupán a stílárius módusok játékaira utalok...

*Amikor még kicsiny lehettem
Kinőtt kabátom levettettem*

*És könyveimet – olvassa más
Nem áldozat ez – adakozás*

*S hogy kezében a kis ügyesnek
Zörgő játékok kirügyeznek*

*Tán tűnődve nézem – mi a titka –
Friss madarat kap ó-kalitka*

*Csőre megszokta, tehetetlen
Dalol, mintha lenne ligetben*

*Még hibeti, hogy az a sok rács
Kicsiny kerítés, alacsony fák*

*Egy ideig – hisz ez a titka
Torkától zöldell a kalitka*

*S födele lomb, míg meg nem tudja
Hogy innen nem lesz visszaútja*

(Nemzedékek, 1973)

Ez egyúttal apropózás a hatvanas évek második felében indult romantikus-anarchista, baloldali diákmozgalmak felé is. De én a magam 1948–49–50–51–52–53-jára gondoltam versírás közben... valójában a „reformok” megítélésében is ez a pusztán *fiatal bangoktól* zöldellő kalicka jutott eszembe mindig. Az ifjúság nemegyszer „rezervátum-létezés”, mely utóbb gyakori motívumom akkoriban...

Persze, tudom: e „töredelmes vallomásaim” – különben ma – korántsem kérnek élet- és halálmegvető bátorságot, hiszen én jobbára mindig „magányos farkas” voltam. Sőt, mint „marha” is történelmi ridegtartásra voltam fogva: télen, nyáron a széljárta mezőn. Vallok hát, mert általa végül is senkit sem kell különösebben „bemártanom”, „lelepleznem”, csakis önmagamat. Az iménti farkas-kép egyébként még nálam sem új. Ott van már egyik börtönversemben is (kötetben csak 1972-ben, a Tűfokában jelenik meg). „Elitista” költemény.

Farkasordító

*Uramisten, szegény, farkas vagyok.
Egyedül már, kirágnak a fagyok.
Nyakam közé sereges szél suhog.
Segélj Uram, megesznek a juhok!*

Nyilván a magány a nemcsak „vonzón romantikus”, hisz titkot sejtet, hanem rút is. Mert egoizmus gyanúját kelti. Ám, ha más oldalról nézzük: a magányos legkevésbé árulhatja el a közösséget, erre igen kényes, hiszen sose lép fel kontinuitás nevében, legföljebb a stilisztikai engedmények szintjén használja a mi többes szám első személyű alakot. Az *én* előtérbe hozása jóval inkább szerénység. Így kikerüli, hogy az árulás helyzetébe jusson, csak önmagát adhatja ki, ami szuverén joga. Viszont mivel a magányos lét eleve „deszolidarizálást” sugalló úgyszólván mindegyik irányban – roppant nehéz kenyér. Fölöttébb háládatlan. És főként, hogy megbocsáthatatlannak fogják fel a „kollektivisták”. De – mint láttuk már eddig is – a szabadság sok formáját kínálja. Például függetlenül *mások* szenvedéseitől nekem jogom van megbocsátani (vagy nem) saját magam – egyszeri énem – képviselőtében. Aki e jogomat elvitatná – szerintem – mehet a diktátorok körébe. Friss – Szent Lászlóról szóló – darabomban egy pogány a király szemére veti: azt az Istvánt akarja szentté avatni, aki megvakított a Vászolyt. „A nagyapád nevében nem bocsáthatsz meg néki.” „Te sem beszélhetsz nagyapám nevében. Nem tudhatjuk, hogy most mit tenne ő.” A halottak „helyett” beszélni óriási felelősség. Sosem vállaltam szívesen.

Nem egyszerű költői „igazságszolgáltatás” volt tehát, ami e régi versekben feltűnt, hanem megélt valóságból táplálkozó új realitás. Sőt: történelemszemlélet is. Hogy: valójában, csak ha van kollektív bűn, lehetséges kollektív megbocsátás is.

De amikor én a megbocsátás elemzett tétova előhangjait írtam – még ilyen tolerancia-tapasztalataim nem lehettek. Főként ösztönösen írtam erről, a kisebbség és a nemzet osztályharc-ideológiától és internacionalizmustól megszaggatott egység-érület érdekében. Felmértem a történelmi helyzetet, amelyben a magyarság leledzik az adott földrajzi, etnogeográfiai és geopolitikai térségen belül, szomszédai históriáját kicsit alaposabban áttekintve. Láttam: a zilált egység másrészt a benti nemzetellenes, a „határon

belüli kisantant"-szimpatizáns erőknél kedvez, akik hatalmuk érdekében az összmagyarság sorsát harmadrangú kérdésnek tekintik. A megbocsátásban tehát a teljes egység lebegett szemem előtt, vallási vagy osztályos etnikai származástól függetlenül, s e közben természetesen saját megélhetésemre is gondolnom kellett.

Már pedzettem: emez előhangok nem voltak akkor sem veszélytelenek. Hiszen a hatalom azt kérdezhetette: miféle megbocsátást hangoztat ez itt: kinek és miért? Talán Mi bocsáthatunk meg nékik, akik ellenforradalmárok, magyar nacionalisták - etc. - voltak s a börtönből éppen csak kijöttek. A megbocsátás joga az úgymond proletár „államé”. A most épp behúzott körmű diktatúra dolga.

E veszélyek ellenére is így kellett cselekednem, jóllehet tudtam, láttam, éreztem, amit jóval később bibliai tárgyú színdarabomban (*Augustus katonái vagy a Megszámláltatás*) meg is írtam: a megbocsátás sokkal inkább fogcsikorgatás és sohase szelíd ünnep. Csak a császárok kötik születésnapjuk vagy a győzelmi évfordulók dátumaihoz. A keresztény erkölcsnek mindez eleve ott nyugszik tengelyében. Ezen forog a mindent túlélni hivatott, a mindent túlélni is tudó lélek... az élet, az legfőbb isteni mű.

N É Z Ő

Osztrák összeállításunk elé

Az osztrák irodalom tájainkon (ismét) divatba jött. Thomas Bernhard, Peter Handke, Ernst Jandl, Ingeborg Bachmann (és mások) kötetei egymást követően jelentek-jelennék meg magyarul; talán csak a századforduló osztrák irodalma mondhatott oly népszerűséget a magáénak, mint a mai. Akkoriban Arthur Schnitzler, Frank Wedekind, Peter Altenberg, Hugo von Hofmannstahl kötetei forogtak (német eredetiben, illetőleg fordításban) a magyar olvasók között; *A lélek és a formák* Lukács Györgyétől Kosztolányi Dezsőig, Füst Milántól Karinthy Frigyesig meg a gyermekifjú Márai Sándorig a magyar irodalom és bölcelet alkotó egyéniségei figyeltek Bécsre, színházra-irodalomra-festészetre.

Pedig akkor sem, ma sem oly magától értetődő és problémamentes az osztrák identitásnak, az osztrákság-tudatnak, Ausztriának, az osztrák-létnek a fogalma. Hiszen Osztrák Császárság csak azóta létezett, hogy megszűnt a Német Nemzet Szent Római Birodalma (közönségesen néven a Német-Római Császárság), osztrák irodalomról viszont akkortájt nemigen gondolkodtak még az írástudók. A Habsburg Birodalom irodalma soknyelvű volt: német, cseh, olasz, szlovén, horvát, magyar, román, ruszin, szlovák, lengyel... Az osztrák tudat helyett a birodalmi tudatot népszerűsítették a XIX. század elején a hódító franciák, Napóleon ellen a birodalmi egység szükségességét meghirdető szerkesztő-író-gondolkodók: és még később is, Ausztria a Habsburg-házzal, az életében anekdotahósként is legendává-legendássá, Krúdynál ködlovaggá vált Ferenc Józseffel azonosult. Mindazok, akik egy küldetéses Ausztria-eszme körvonalazásán fáradoztak, a nagynémet megoldás ellenében a közép-európaiságban, a különféle nyelvcsaládokba tartozó népek, egymással ellentétes érdekű tartományok-nemzetek kiegyenlítésére egyedül alkalmas, nemzetekfölötti egységben gondolkodtak. A partikularitással megbélyegzett nemzetivel szemben vázolták föl az anyagi és a szellemi kultúra közöségében megmutatkozó univerzalitást, a Habsburg-színezetű Közép-Európát. Mindez aligha kedvezett egy markáns vonásokkal kirajzolt osztrákság-ideának; s minthogy német nyelvű irodalom nem pusztán a mai Ausztria határain belül létezett, így a német nyelvűség és az osztrák irodalmiság korántsem azonosítható minden probléma nélkül. A Prágában született és élete jelentős részét ott leélő Franz Kafka, vagy az ugyancsak prágai, de Ausztriában élete csekély részét letöltő Rainer Maria Rilke besorolása az osztrák irodalomba számos töprengésre adhat és adott is alkalmat. Ugyanakkor Molnár Ferenc színdarabjait első megtekintésre a magáénak érezhette az osztrák, a bécsi közönség.

Ausztria, akár valaha Magyarország, soknemzetiségű ország volt, ma is az. Az osztrák irodalom ebből a soknemzetiségű múltból és jelenből merített, nem egyszer éppen ez kölcsönzi érdekességét, Grillparzer cseh, osztrák, magyar tematikájú színdarabjai, Adalbert Stifter magyar és cseh elemekben gazdag elbeszélései jelzik az osztrák irodalom megkülönböztető vonásait, hogy tudniillik több nyelv, kulturális hagyomány mellett az egymás mellett élés közössége és konfliktusai határozzák meg művészetének jellegét. Beszédes tény, hogy Joseph Roth regényeiben a szlovén származású Trották képviselik az „örök-Ausztria” eszméjét, illetőleg egy lengyel gróf mondja ki centrum és periféria egymásra utaltságát egy közép-európai államképződményben.

Ausztria XX. századi története sok tekintetben hasonlatos a dunai népek országainak históriájához. Egyik világháború sem került el, sőt, a II. világháborúban Hitler birodalmának részeseként vett részt. Ady Endre látomásverse, *A Duna vallomása* immár Ausztriáról is szólt, még akkor is, ha 1955-ben létrejött az osztrák államszerződés, a nagyhatalmak kivonták csapataikat az országból, s a második köztársaság megkezdte a jóléti állam építését. (Megrendítően szép epizódja az újkori osztrák történelemnek, mikor 1956/57-ben a menekülő magyarok átmeneti, mások végleges otthonra lettek.) S bár a gazdasági fejlődés, a felzárkózás a fejlett országokhoz, a társadalmi béke töretlenül haladt előre, a legalább is kétes múlttal, a felemás történelemmel való szembenézés nem jellemezte a társadalom egészét. A vitathatatlanul sikeres országépítés mámorában Ausztria (nemhiába fő bevételi forrása az idegenforgalom) jól érezte és talán érzi is magát a róla formált sztereotípiák között: operettek, tézenék, kedélyesség, a Habsburg-múlt megannyi rekvizituma, nosztalgia, a Kék Duna keringő meg a Radetzky-induló, a bécsi újévi koncertek és kispolgáriság, es muss ein Stück aus Himmeln sein, Wien und der Wein, hiszen 1814–15-ben itt táncolt az európai rendet meghatározó, bájos filmmé édesített kongresszus, majd amerikai és szovjet elnökök paroláztak a Burgban, a komoly-megfontolt turisták számára maradt a szecesszió néhány emléke, a Belvedere és a Szépművészeti Múzeum, ám a többségnek inkább (köztudottan) a Prater az óriáskerékkel...

S közben szép lassan feledésbe merült az 1938 és 1945 között eltelt időszak, amikor nemigen emlegették Franz Kafkát és Gustav Mahlert, nem történt meg a fájdalomosan kíméletlen szembenézés azzal, ami történt, s amit nem-történtté nem lehetett tenni a hallgatással. S a jóléti társadalom önelégültsége, a semlegesség biztosította biztonság nem készítetett önreflexióra, egy mosolyogva vállalt szerep felülvizsgálatára. Azt azonban hiba volna nem megemlíteni, hogy 1945-től kezdve demokratikus állam épült, amelyben, még akkor is, ha a művészek közül sokan rosszul érezték magukat, bárki megfogalmazhatta a maga rosszallását, rossz közérzetét, bárki vállalkozhatott a kitörés megszervezésére. S ha olykor értetlenségtől, konzervatív ellenállástól övezetten, bárki művész a szellemi ellenállás bástyáit építhette ki műveivel. A sunyi elhallgatásoknak, az avitt formákba belemeredt magatartásoknak, a vállalt, üzleti hasznot hajtó sztereotípiáknak üzent hadat nem egy osztrák író, aki a maga osztrákságát az eddigiektől eltérően (nem egyszer tagadás formájában) akarta meghatározni. Elegendő harcukba került és kerül, a költővel szólva, a múlt be- és kivallása, egy új, érdekesebb-összintébb, szokatlanabb osztrák-identitás fölvázolása. Erről szól osztrák összeállításunk, ennek a küzdelemnek néhány epizódját, irodalmi-kulturális pillanatát mutatjuk be.

Fried István

BOMBITZ ATTILA

Változatok a monomániára

OSZTRÁK IRODALOM/PETER HANDKE/AZ ISMÉTLÉS

1. A monomániákus irodalom

„... a nyelv nem képes megragadni a valóságot... Az irodalomra vonatkoztatva teremthet ugyan új valóságokat és világokat, a külső világ leírását tekintve azonban kudarcot kell vallania. Vagyis az osztrák – mint bármely – irodalom, álljon akármi befolyás jegyében, arra hajlik, hogy ne a világ (tükör)képét adja, hanem a nyelvvel, mint eszközzel, játékot űzzön, játékot a valóval így...” (Helmut Eisendle)

Ha osztrák irodalomról beszélünk, e nyelvi űzést, különösen Wittgenstein óta, nem szabad szem elől tévesztenünk; arról kell megpróbálni írni, amiről már tényleg nem lehet beszélni. Ez lesz, mint mindig, de itt különösen: a monománia vadja. Reprezentáns alakjai (a teljesség igénye nélkül): Hofmannstahl nárcisztikumát öli bele minden szövegébe, Joseph Roth újra meg újra egy letűnt birodalom jelképeit látja, és daltamait hallja, Musil vég nélkül irtja a meghatározhatót, Broch nyelvóceánjában a monathullámok a legsötétebb mélyárkokból matematikai pontossággal törnek az ég felé, Bachmann szigetét magasítana, s e próbák közt zuhan mind mélyebbre, Bernhard sorról sorra szid, gyaláz, jár-kezel és filozofál. S bár a mai középnemzedék regényírói (lásd Antonio Fian, Robert Menasse, Christoph Ransmayr 1995-ös magyarországi bemutatkozásait) már igyekeznek (posztmodern – vagy utáni – módon) „enyhíteni” a hagyomány súlyosságán, virtuóz játszadozásaik közben mégis egyre inkább konfrontálódnak kulturális és identitásbeli örökségükkel. Az osztrák szerzők így a találás reménytelenségének tudatában kutakodnak. Mindegyikük határsértő, túllépni kívánnak a nyelvvel körülkerített megtapasztalható világon. Mindegyikük egyszerre lesz a nyelvi űzés vadásza és áldozata. Peter Handke közöttük az, aki élő klasszikusként, hagyomány-tagadó-ból örökösként, továbbviszi e különös nyelvi relativizmust: nárcisztikus világlátást és jelölőrendszert kell magunkhoz szelídíteni, hogy megérthessük Handke 'szabadság-birodalmának' lényegét, amely a Joseph Roth-i–Bachmanni vonalon egy egykor volt birodalomban, ma valahol Szlovéniában (is) gyökerezik; hogy a megnevezhetetlen, a látszat, a hiány örökös ismétlése interpretatív gesztussal e geográfián túli világ építőelemévé lehessen.

Mindegyikük, és most már Handkét is közéjük értve, egyénre szabott monomániájukban alkotják az osztrák irodalom monomániákus egészét. Azzal, hogy jellegzetesen leírnak (beschreiben), hogy kioltják a cselekményt, hogy más világ alapjaira helyezik a világot, és hogy örökösen ismételnék.

Ezért próbálom én is, ugyanazt, másképp kérdezni: mi az osztrák prózairodalom jó értelemben vett mániája?

Elsőként: mi az, hogy *beschreiben*?

Nem pusztán formai eszközt kell leírason értenünk, hanem azt a világot szöveggé gyúró, a jelenségeket és a dolgokat egymással összekapcsolni kívánó, ezzel mintegy végtelen láncolatot kialakító tendenciát, mely a denotátumok – és látszat-denotátumok – legapróbb részleteit ragadja meg és kapcsolja össze, nem az ok-okozat szintjén, de az

'áttúnés', 'átlényegülés' poétikája szerint. A leírással a nyelv történi e szövegekben: „És most, az állomásépület előtt, azon kaptam magam, hogy megérkezésem óta csöndben el is meséltem már barátnőmnek a napot. És mit meséltem neki? Nem ügyeket, nem is eseményeket, hanem csak mind az egyszerű történet, vagy egy hirtelen látványt, egy zajt, egy szagot csupán. És a kis szökökút vízszugara az utca túloldalán, az újságoskioszk pirosa, a teherautók benzinfelhői: ezek, ahogy csendben meséltem őket, már nem maradtak meg önmagukban, nem, egyik a másikba belejártzott. És aki ott mesélt, egyáltalán nem én voltam, hanem az, maga az átélés. És ez a csendes elbeszélő, legbensőmben, olyasmi volt, ami több, mint én...” (Handke: *Az ismétlés – Die Wiederholung*. A könyv további részleteit Tandori Dezső fordításában idézem.)

Mi az, hogy a cselekmény kioltása?

Mivel maga a nyelv történi a szövegekben, nincsen szükség történetre. (A már említett, 1950 után született középnemzedéki regényírók szabadítják fel újra a mesélhető történetet.) Műveikből ezért aztán rendkívül röviden, de nem valószínű absztrahálható a cselekménysor. Ulrich Greiner azt írja egy tanulmányában: a közös nyelvű német irodalmat az osztráktól, és ezt többször is hangsúlyozza, ellentétes társadalmi töltetük választ(hat)ja le. Míg a német szerzők erősen társadalomorientáltak, addig az osztrákok a valóságot vágyak és remények birodalmává transzformálják műveikben. Irodalmárként tevékeny részt vállalni a társadalmi-politikai életben, merő képtelenség, innen ered az irodalmi pótcselekvés tiszta formája. A szövegvilágokra ezért épülhet rá a más világ, a nem-cselekvés utópiájában valóság és fikció egymásba folyhat, az irodalom kompenzálja a nem lehetséges tevékenységi köröket, és maga a kompenzáció lesz az irodalom tárgya. Illusztrálva:

Thomas Bernhard egyes szám első személyű narrátora az *Irtás (Holzfällen)* szöveg-szövevényében egy fülesfotelből figyeli az Auersberger-házaspárt, és arra gondol, hogy súlyos hiba volt elfogadni Auersbergerék meghívását.

E műveletről szól a könyv.

Ingeborg Bachmann egyes szám első személyű narrátora a *Malina* szövegszövevényében minden 'normális' praktikusságtól és kommunikációs eszköztől meg van fosztva, s e férfiúi szubsztanciából eredeztethető 'szenvedéstörténetet' fogalmazza újra és újra a szövegvilág írónoje.

E folyamatról szól a könyv.

Peter Handke egyes szám első személyű emlékező-narrátora *Az ismétlés* szöveg-szövevényében aprólékosan írja le cselekvésképtelenségét: „Munkakerülesem oka... a szorongás volt, hogy kudarcot vallok. Nemcsak attól félttem, hogy nem leszek segítségére a másíknak: de hogy ráadásul, útjában állva, igyekezetét keresztetve, csak kettőzöm fáradtságát, és elhibázott közreműködéssel végül egy egész nap művét, netán egy teljes nyárét teszem tönkre... Lehetett mégoly könnyű is a feladat... én nyomban azt éreztem, hogy a lélegzetem eláll... A testem egyszerre nem volt egységes, mint más-kor, ha például járnok, olvasnom, tanulnom kellett, vagy épp csak üldögnem csöndben...”

De nemcsak erről a felismerésről szól a könyv.

Szól arról is, hogy a világban megvan a helye, és az osztrák irodalomban különös helye, a valóságfelettségnek, a misztikának, az álomnak. A mítoszteremtés, a más világ kapujában állunk, ahol jungi magyarázat szerint a mitikus ismétlődések igen nagy szerephez jutnak. És ahogy a leírason nem, úgy az ismétlésen sem formai elemet kell értenünk, hanem azt az újra és újra nekirugaszkodó, útnak induló írói beállítottságot,

mely nem talál biztos, nyugvó pontot a világban, ezért érzi szükségesnek az állandó útonlétet, s hogy kifejezhesse önmagát, túlhajszolja a nyelvvel kifejezhető, mikor is vagy elhallgat vagy felhagy, vagy másképp próbálkozik. Wittgenstein a *Tractatus*-szal különösképp megretenti honfitársait: „Mindaz, amit látunk, másképp is lehet. Mindaz, amit egyáltalán le tudunk írni, máshogy is lehet.” Ezért kell újraismételni mindazt, ami van, és mindazt, ami lehet, hogy van.

A nyelvet a végsőig újító Handkéval bezárólag az osztrák irodalom olyan, mint a vízbe dobott kő keltette hullámterjedés – visszafelé szemlélve. A szűkebb hullámkörök szövegek egymásutánosságát jelképezik, a mondhatóság végtelen, de középpontos iránya szerint. A középpont elérése a nyelv megszűnését, az elhallgatást jelenti. A hullámkörök működése mégis arról tesz tanúbizonyságot, hogy a szerzők úton vannak, állandóan, a nyelv egyre finomabb kiaknázásával próbálják a magukét (ugyanazt – másképp) ismételni. A lírában hamarabb feltűnik a középpont, Celan elhallgatott, Bachmann felhagyott a versírással, Bernhard még hamarabb váltott műnemet, s a líra elhagyásából Handke sem hagyandó ki. Az osztrák próza folyamatosan hullámzó, bárhol megszakítható és bárhol beleolvasható, eposzi nagyságú és részletekbe vesző szövegfolyam. E művek adottságuknál fogva nyitottak, csupán az egykor vastag regények váltak – formailag – vékony kötetecskékké. Nyelvi kompetenciájuk pedig a mélytartományok hajszálvékony törésvonalai mentén performálódik kristályos felszínre.

Ezt nevezem én az osztrák irodalom monomániakusságának.

Köztük az egyik legnagyobb: Peter Handke.

2. Egy monomániakus prózapoétikája. Az ismétlés ürügyén

Az *ismétlés* című *elbeszélés* egy hatalmas írói vállalkozás része, egy századvégi eposz alapéneke, mely magába foglalja a lét extenzív totalitását. Horváth Márta Handkét a világot egészében ábrázolni szándékozóként interpretálja, mely írói szándék azt az összefüggésrendszert alkotja meg, amely nem a mindenkori világ adott tényeinek struktúráját tartalmazza, hanem azon túllépve, azt meghaladva, egy mitikus kozmosz lehetőségét, melyben prototípus alakjában minden a helyén van, az idő mitikus idővé lesz, a szavak és a nevek helyébe pedig belép az örökkévaló pillanatot hordozó kép. Az eposzi nagyság ezért feltételezi a részletek tárházát, a dolgok minél pontosabb leírását.

Az *ismétlés* a legkevésbé sem nevezhető regénynek (a magyar nyelvű kiadás fülzövege csalogat csak vele), benne, az olvasás folyamán is konkrét *elbeszélés* történik. „Elbeszélni, ez azt jelentette: volt, van, lesz – azt jelentette: jövő!” (*Vége egy kínai – Der Chinese des Schmerzen*) Az *ismétlés* záróhymuszában pedig a következőket olvashatjuk: „Elbeszélés, minden járművek legtágasabbika, égi kocsí. Elbeszélés szeme, tükrözz engem, mert csak te ismered fel s méltányolod valómat. Ég kékje, szállj le e mélyületbe az elbeszélés által. Elbeszélés, rész-vét zenéje, irgalmaz, kegyeskedj, szentelj meg minket...” Az *elbeszélés* 'kusza eposz', melyben olyan sorrendiséget kell feltételeznünk, leírunk és interpretálnunk, amely sorrendiségben minden meg(he)ti a maga helyét. Az *elbeszélés* szakadatlan folytatás, kezdete az 'ugrás', a levegővétel, az in medias res, örök útonlevés, munkában-írásban, és *ismétlés*. „Utód, ha én már nem vagyok itt, elérsz engem az *elbeszélés* országában...”

A cselekmény helyébe Handkénál így lép az *elbeszélés*. Ahogy *Az ismétlés* vándorló-emlékező írója felidézti első publikációját: „A történetem annyi volt, hogy egy fiú a ház udvarán biciklit javítgat. Ezt a műveletet részletesen leírtam, fénnyel, széllel, fák zúgásával, eleredő esővel...”, már az írásmód kezdete *ismétlésként* hat, hiszen bíz-

tató tanára is olyan meséket írt, melyek tárgyak pusztá leírásából tevődtek össze. Filip Kobal, elbeszélésünk hőse, kisgyermekek társaságában tett elbeszélőként próbát, pusztán folyamatok felidézésével („dongalábak járása, víz duzzadása, lidércfény közbeboltyogása”). E korai kezdemények versmérték (eposzi hexameter!) tudatában, de még megfelelő szavak hiányában készülődnek folytonosan az elbeszélhetőségre. Az 'ugrás', a levegővétel után minden egyes elbeszélés Handke-mű az elbeszélésáram eposzi éneke lesz.

A Handke-poetológia azt is újírja, mi az, hogy emlékezés. Elbeszéléseiben az emlékezés nem tetszőlegesen történik, a dolgok, képek, események nem pusztán vizsziatérnek, minden egyes visszatérésnek megvan a maga értelmező funkciója. Mindaz, ami volt, megmutatja az újrakörítés és ismétlés során a maga helyét a mitikus kozmosz összefüggésrendszerében. Az elbeszélés, az ismétlés szintjén, 'megújítás' és 'elrendezés'. Az emlékezés pedig állandó munkában levés, útkeresés a megnevezhetőség irányában. S mikor kimondásra éretté válik az emlék, megtalálja helyét abban a sorrendiségben, ami az elbeszélés, az elbeszélő akkor foghat neki elbeszélésének: „És...”

Az elbeszélés legfőbb feladata az örök jelenvalóság megteremtése: ami volt, ami elmúlt, jelenvalóvá tenni. Üres formáktól hemzseg minden Handke-mű, betöltésre várnak, hogy minden múltban történt a képzelet és fantázia segítségével megelevenedhessen. Ahogy Musil mondja: ez a „kitöltetlen terek passzív képzelete”. A vakablakok ismétlődése láttatja meg az időt Filip Koballal, az üres marhacsapások formája idézi fel egy másik, régen letűnt nép kultúráját. Az ürességben mitikus múlt idézhető fel, s maga az elbeszélés hivatott betölteni az idők hiányát. Handke múzsája ez az üresség (Jürgen Egyptian), mely ugyanúgy ismétlésen alapul, mint a tanár meséinek írásátvétele. Filip Kobal, falujának címfestőjét-útmesterét rendszeresen megcsodálja, „miként varázsolja oda az üres felületre a következő betűt, mintha az már régen ott lett volna, s ő csak kihúzná...” Ugyanis a kialakuló feliratban egy rejtett, megnevezhetetlen, ám éppen ezért annál pompásabb s mindenekelőtt határtalan világbirodalom jelvényeit vélte felfedezni a fiú. Handke a létező semmiből álmodik világot magának.

E poetológia Hárs Endre szerint úgy működik, hogy Handke - kiiktatva mindenfajta szerzői és olvasói intenciót - mintegy az irodalmi kommunikációs folyamat hagyományos elemeit helyezi hatályon kívül, amikor a szöveg üzenet-volta áttűnik médiumságába. A szöveg elválaszthatatlanul lesz egyszerre üzenet és médium. Nem a táj lesz írássá, hanem maga a táj rendelkezik egyfajta írásképpel, és ennek az imitációja történik leírásának folyamata során. Az elbeszélés nem az író nyelvén jön létre, hanem a leírt tárgy nyelvén. (A *Noch einmal für Thukydides - Thukydidesznek* című kötetében már, a klasszikus eposzok énekmondóihoz hasonlóan a mesélő személye teljes mértékben kívül reked a szövegen. Az elbeszélés 'nyomeltüntetés', ami van, az a dolgok és történések pontos leírása.) Az ismétlésben Filip Kobal eltűnt fivére nyomain halad dél felé, s közben átismétli annak jegyzetfüzetét és szlovén szógyűjteményét. A jegyzetfüzet írásképe „... olyan volt, mintha nem csupán rögzítene valamit, hanem tárgyával, minden betű a sorban afféle képhordozójaként, továbbmenne, tévedhetetlenül egy bizonyos cél felé... olyan vonalvezetést fedeztem fel, amely jól illik ehhez a vidékhez... olyan emberé, aki lendülőben van, és akinél az írás is ennek a része, nem valamely cselekvés folytatódásának pusztá tényadatolása...”

Handke írásnak tekint minden körüllevőt, s az elbeszélés akkor születik meg, mikor olvashatóvá válik a világ. Az írást olvasva, azt olvasható írássá formálni - ez a handkei műhely képlete. „A kézírásból egy tisztán körülkerített birtok nézett vissza rám, ahol az olvasó aztán... mintha középen állna, a szerző helyén.”

Az írásfolyamat mibenléte éppúgy fontos részletét alkotja a mitikus kozmosz szerkezetének, mint a 'megfigyelő' bármely célpontja.

„Így olvass engem!”

3. Az ismétlés monomániákus ismétlése

„Szóval hogy ezt ki tudná a legjobban, legpontosabban leírni... Németül Handke, megfigyelőképessége a legnagyobbakéhoz mérhető.” (Esterházy Péter)

Handke megfigyelőképességét tisztelni *Az ismétlés* olvasása során igen nagy türelmet igényel. Nemcsak azért, mert mennyiségét tekintve is kitűnik a nagyobbrészt vékonynak nevezhető Handke-művek közül, de azért is, mert poetológiája itt önmaga teljességében bomlik ki, *Az ismétlés*ig megírt munkák tartalmi-elméleti 'újrakörítését' tartalmazza (lásd Martin Lüdke írását). Nagyon könnyű felismerni bizonyos 'handkei szavak' funkciótelítettségét, még ha azok az ismétlés hiányában (vagyis a hiányzó magyar fordítások hiányában) nem (vagy csak nehezen) értelmezhetők a magyarul olvasók számára. *Az ismétlés* művi keretének megértéséhez elsősorban Handke előző könyve szolgál(hat) segítségül, a *Végre egy kínai* című elbeszélése, míg *Az ismétlés*ben található támpont az azt követő 'fáradtság-esszé' (*Versuch über die Müdigkeit*) értelmezéséhez. És így tovább a handkei eposz hömpölygésének megfelelően. (Arra már csak zárójelben utalnék, hogy a mintegy negyven Handke-mű közül tíz ha olvasható magyar fordításban.)

Az ismétlés amellet, hogy tautológikusan az ismétlésről szól - a *Gyerektörténet*ből kerül Wim Wenders *Berlin*-filmjében új helyére az 'Als das Kind noch ein Kind war...' leitmotívikus formula, mely ebben az elbeszélésben újra megismétlődik -, jungi értelemben olyan ős-képek (mondatémák és motívumok) kerülnek elő az elbeszélés folyamán, melyekben az emberiség állandóan megismétlődő tapasztalatai csapódnak le. „Ha ... egy archetipus az álomban, a fantáziában vagy az életben feltűnik, sajátos 'befolyást' vagy olyan erőt hoz magával, amely numinózan, azaz megbűvölően vagy cselekvésre ingerlően hat.” (C. G. Jung) Filip Kobal élményei és tapasztalatai ennek az archetipikus helyzetnek megfelelően kerülnek rendszerbe, és az erő, mely cselekvésre készíti, írásba transzformálódik. A világ 'elbeszélője' a „visszatérés meghatározója”. Így születik meg az a 'nyelvi emlékmű' (Sigrid Löfflertől kölcsönözve a kifejezést), mely a szétszóródott, elűzött, elnyomott, államiság nélküli szlovén népnek (mindez 1986-ban!) irodalmi identitást, helyet, mítoszt és derűs jelenidejűséget biztosít a felejtés, a halál, a pusztulás ellen. E nyelvi emlékmű olyan emlékek visszaidézésén keresztül születik meg, melyek áthatolva az időn, örök és folyamatos jelenként artikulálódnak, az idő eltüntette nyomok, ürességek kitöltődnek, meglevenedik a képzelet segítségével egy sosem volt, de mindig jelenvaló birodalom, s a birodalomban tájak és emberek. (Nem tagadható, hogy az egykor volt Habsburg-birodalom nyomai, akár Joseph Roth és Ingeborg Bachmann műveiben, itt is fel-felbukkannak.) A húszéves Filip Kobal magát kutatva keresi eredetét, délnek indul a Kilencedik Ország mítosza felé, s útja közben fogalmazódik meg - bár még éretlen formában -, hazátlansága, magányossága. Leírhatóvá (megfelelő szavakat a veleszületett versritmushoz) csak a negyvenötévesé lett húszéves számára lesz, az elbeszélés során a húszéves emlékeit a negyvenötéves idézi fel, s foglalja írásba, 'teszi helyre' családjá múltját és mítoszá, felfedezett népének és országának jelentőségét, önmaga lényegét és feladatát, abban a bizonyos mitikus kozmoszban, mely maga a sorrendiséget feltételező elbeszélés. Az elkészült mű minden egyes olvasása, belső rituálérendszerének megfelelően, az örök keresés mítoszáat ismétli újra.

3.1. Az emlékezés leírása: nyelvvesztés

Az első rész azt beszéli el, hogyan tölti el emlékezésével a húszéves fiú első jesenicei éjszakáját, mintegy átismételve mindazt, ami addig történt vele, ami tapasztalat és élmény számára útmutató lehet. A handkei elbeszélő az egykor őt útjára bocsájító apai öleléshez fordul himnikus mondatával, „...bár átsegítene az ölelése ezen az elbeszélése is, végig”. Idegenségérzetét a családfő az elveszettségéből vezeti le, fogolyként, száműzöttként éli az életét. A család mítosza 1713-ból eredeztethető, amikor is Gregor Kobal, a család őse a császár elleni lázadásáért kivégzéssel, családjá elűzetéssel bünhődött. Az osztrákok közé integrálódott szlovénság azóta sem lelt hazára, „itt... nem vagyunk otthon”. Az apa hazátlansága egyúttal nyelvének felszámolását is jelenti, német ajkú feleséget szerez, aki viszont istentelenül az egykor volt ős-család jogát, igazát hangsúlyoztatja: „Karavankák túlján van a haza, fel, földfoglalásra!” Az idősebb testvér, aki a mítosz-hős, Gregor Kobal nevét viseli, (ő is hozza haza hírhedt-híres elődjük történetét szlovén földről), nyelvet, hazát cserélve, mintegy visszatér az ősök közé. De a család a háború folyamán elveszíti vele kapcsolatát, eltűntnek nyilvánítják, s ez még súlyosbítja a más hazában élő gyökértelenség elhagyatottságát („a gyász háza”).

A gyökértelenség egyénre redukált formája a társadalmonkívüliségben jelentkezik: a fiatal Filip Kobal iskolaváltásaiban, elmagányosodásában, ön-ellenségével való örökös viaskodásában (Zwiespalt). A semmi, a rossz megérzések, a 'bántalmazás' pillanatában oldódik meg a nyelv, s a szavakba öntés hoz gyógyulást. De nem hosszú távon. Színre lép a valódi, külső ellenség is, és az addig 'rejték-ént' felfedezik. „Mi az, ha az ember szava teljességgel elakad?”

Kifelé nem vezet út, marad a benső élet és a hazatérés. De az egykori összefüggérendszer a hosszú, távoli tanulóévek alatt megbomlott. „Az illeszkedni nem tudó, az összefüggése vesztett én vagyok.” Társadalmon kívül, otthontalanságban születik meg az a belső, mesés-mitikus igény, mely a 'szabadság' és a 'birodalom' képében jelentkezik állandóan. Eltűnt fivére „trónjától megrabolt királyként” él a gyermek fantáziájában, az anya pedig udvartartással rendelkező királynővé formálódik. Önmaga jog szerinti trónörökös. A szabadság e birodalma nem valamely népe, nem földrajzilag meghatározható, de a kollektív tudattalanban mindenkor létező egykori egység (jung archetipika). A feladat: visszatérni az ősvilágba, az ősnép közé, és ami a legfontosabb, megtalálni az elfelejtett ősnyelvet. Hamvas Bélával szólva: a vándorlás során végigélni a félelmet és végigszenvedni a szenvedést, hogy a vándor felszabaduljon és „végre ő maga is szóhoz jusson”.

3.2. Emlékezés: úton a nyelv felé

A Wochein völgye „ősfészektáj”, „... én ezt mintha már láttam volna egyszer: mintha visszatérnék ide... egy rejtett életbe...”; „... egy gyermek megcsodálja mindezt, egy húszéves megbámulja, a negyvenötéves áttekinti mindezt, és ők hárman ebben a pillanatban egyek és kortalanok”.

A mesék meséje a jegyzetfüzet kert-leírásának megelevenítésével kezdődik, a báty kísérletével, ahol csend, meleg, színek és illatok töltik be a teret, középen a zöld úttal. E kert egésze a gyermekkort idézi fel. A kísérlet az idő martalékává lett, „csósz vagyok egy nyomorúságos kertben”, ismétli Filip Kobal apja szavait. De a pusztulás nyomai megmaradtak, belőlük az elbeszélő még egészet tud varázsolni, „majd mesélek tinektek” a „nemes ősök emlékműveiről”.

A levéltöredékekből a húszéves fiú azt olvassa ki, hogy bátyja megtalálta helyét ős-hazájukban; szavai a görög igazságkeresőkre vagy Orpheuséira emlékeztetik Filip Kobalt: „a szavak egész udvart kanyarítanak magukhoz, világot sugároznak ki” (Handke prózapoétikája). A háború borzalmi némítják el Gregor Kobalt, utolsó levelében elátkozza a világot, és hír többé róla nem érkezik.

A szótárolvasás vezet az ős-nyelv megtalálása felé, Filip szétkiabálja szavait a szélbe, (másik Wim Wenders-filmben illő álpátosszal), újra megnevez minden körüllevőt, rácsodálkozik az addig ismeretlen részletek más nyelven történő kifejezhetőségére, és e nyelvi mágiából összerakja, kiolvassa a maga ős-népét, ős-eredetét: „...összeállt előttem egy nép...nem típusokká, karakterekké és szerephordozókká zsugorodva... A szavak egy vidékies népről szóltak... Ez a nép sosem alakított saját kormányt (1986! – B. A.), és így mindenre, ami állami, közjelleű, sőt ami fogalmi jellemzőjű dolog volt, szó szerinti fordításokra szorult... viszont a kézzelfoghatóknak, a dolgoknak, méghozzá nemcsak a hasznosaknak, egyenesen becenevük volt... ha jól meggondoljuk, nem is sajátlag a szlovén népet... ismertem meg... a szavak révén, inkább valami meghatározatlan, időtlent, történelmen kívülit – vagy, helyesebben, egy olyan népet, amelyik örökké tartó, csak az évszakok által szabályozott jelen időben él, az időjárás, az aratás és az állatbetegségek törvényeinek engedelmeskedő innenválóságban, ugyanakkor túl minden historikumon, vagy előtte, vagy utána, vagy mellette annak...”

3.3. Emlékezés: a megtalált nyelv útján

Az elbeszélés harmadik része a megtalált nyelv birtokában tovább vándorló fiú lépéseit követi. Bátyját fizikai valójában nem leli meg, de elegendő annak látszat-látása ahhoz, hogy betöltődjön az üres forma aggasztó hiánya. „Nem az volt feltett szándékom, hogy meglelem a bátyám, hanem hogy mesélek róla.”

Az a bizonyos jungi ős-világ Filip Kobal számára folytatólagos vándorlása során dél felé bontakozik ki. A délre vezető út különös jelentőséggel bír az irodalmi hagyományban, Filip Kobal, mint az 'egyedül' nevű szörnyeteg szelídíti meg 'északibb', pszichológiailag megterhelt 'énjét'. Teljeskörű feloldódását, azonosulását annak a motívumsornak egy csomópontja jelöli, mely örökös párhuzamot von a maják és a szlovének földje között („ami a Földközi-tenger felett tölcsérek tömkelege, ott a trópusokon tornyos kütüremkedések és kúpoké...”), s a látszat-látvány, az archetipikus világ, a maga őserdejével és a maga népével, az indiánokkal, ráépül a reáliákra (pl. indián-asszonyoknak nevezi a fiú szállásadónőjét). Újra Hamvást idézve: „A különböző népek kezdettől fogva emlékezetes hagyományai azonban bármilyen egymástól eltérő képvilággal éljenek, egymással ellentétben sohasem állanak. Az egyik a másik mellett nemcsak hogy fennáll, hanem sajátágosképpen az egyik a másikat alá is húzza, meg is tá-

masztja, megerősíti és megvilágítja. Miért? Mert mindenütt ugyanarról a létről, ugyanarról a változásról van szó. A perui és a héber hagyomány bármilyen távol van egymástól képekben és térben és időben, egymást nem rombolja le. Mindegyik ugyanarról beszél." Handkénál is így születik meg a kínai fal mintájára az Európa Fal, melynek nyomvonalát a gyermekkor kertjének zöld útjából ered, s beletorkollik a mesés képzetekkel bíró Karszt-középsávba az Óceán felé, s az Alpok vidékén pedig lesüllyed a föld alá. "... amit lelni lehetett, nem volt innen elvihető: nem afféle dolgokról volt szó, amelyeket teletömött zsebekben hurcolnak el, hanem a modelljeikről, melyek, ahogy megmutatják magukat a fölfedezőnek, bele is ivódnak lényé mélyébe, ahol aztán, a cseppkövekkel ellentétben, kivirulhatnak és termékennyé válhatnak, átvihetők bármely országba, és a legtartósabban az elbeszélésébe..."

A lehetséges jövő, melyet Filip Kobal a karszti táj atomtámadástól is biztos modelljében vél felfedezni, valóban legtartósabban az elbeszélés országába vihető át. És ennek bizonyására, az elbeszélés elbeszélése után, öt évre sem volt szükség.

4. Öt évvel később

Filip Kobalt elsöpri a történelem. Elbeszélésehez szükséges 'levegővételére' majd negyedszázadnyi időre volt szüksége. És majdhogynem elszalasztotta az utolsó pillanatokot is. Öt évvel később, 1991-ben, irodalmi játékoktól mentesen, Peter Handke veszi át „újból” a szót. Személyes hangú esszéjében mint 'álmódó' vesz búcsút a mondában ígért Kilencedik Ország eljövételének reményétől. Az *Abschied des Träumers vom Neunten Land* (magyarul *Hetedhétország szétfoslása* címmel jelent meg, Kertész Erzsébet fordításában, a *Magyar Lettre* harmadik számában) nem kívánt codája lett *Az ismétlés örök-utópiájának*.

"... a szlovén országrész történetében eddig az égvilágon semmi sem ösztönzött az önálló államiságra. A szlovén nép még sohasem álmódzott arról, hogy önálló államban fog élni. És a szlovén állam felett, legalábbis a tankok és bombázógépek erőszakos beavatkozásáig, nem egy eszme fénye lebegett (Jugoszlávia felett igen). S születet-e most ilyen tartósan életképes eszme egyedül az erőszakból és az ellenállásból? Megkérdezem: lehetséges-e, pontosabban szükséges-e manapság egy ország és nép számára, hogy azonnal önálló állammá nyilvánítsa magát (államgépezettel, címerrel, zászlóval, ünnepekkel, határokkal), ha nem magától jut el ideig, hanem kizárólag valamire, még hozzá valami külsőre reagál, ráadásul olyasmire, ami néha dühítő és terhes ugyan, valójában azonban nem fenyegető, még kevésbé égbekiáltó?..."

Vajon nem pusztán bebeszélték a szlovén népnek az államjátékot – mily gyermeteg nép, mily gyermeteg állam –, amit aztán nem is lehet megindokolni, csupán ürügyet keresni rá, akár az ebben az esetben különösen ostoba jelszót: 'a kicsi a szép'? Nem erre utal-e az is, hogy amikor komollyá vált a játék, az önálló állam kikiáltása, a lakosság sokkal inkább beletörődéssel, mint lelkesedéssel reagált?

Igen, az új jugoszláv belső határok, úgy látom, nem kifelé, hanem a mostani rész-államok mindegyikénél inkább befelé nőnek, mint a nemvalóság csíkjai vagy övezetei: a középig nőnek, amíg nemsokára már nem is lesz ország, sem szlovén, sem horvát...

Néha persze azt mondják, a szlovén állam csak egy szakasz az egészen másfajta, megújult Jugoszlávia felé vezető úton. De kik azok az országban, akik ismét meg nem történté tehetnének egy olyan tény, amely a 'függetlenség' és a 'szabadság' jegyében jött létre?..."

És a történetnek nincs vége. E történet, ahogy a történelem minden története, az ismétlés útján jár...

FONTOSABB OLVASMÁNYOK

1. Egyptien, Jürgen: Die Heilkraft der Sprache. Peter Handkes „Die Wiederholung“ im Kontext seiner Erzähltheorie. (*Text + Kritik*. Zeitschrift für Literatur, Heft 24, 1989.)
2. Eisendle, Helmut: Nyelvhasználat és világnézet. Az osztrák és a német irodalom megfelel(ge)tései. (*Magyar Lettre*, 1995. nyár)
3. Esterházy Péter: *Egy kékharisnya följegyzéseiből*. (Magvető, 1994.)
4. Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. (Medio, 1995.)
5. Handke, Peter: Die *Wiederholung*. (Suhrkamp, 1986.) *Az ismétlés*. (Magvető, 1990.)
6. Handke, Peter: Abschied des Träumers vom Neunten Land. Eine Wirklichkeit, die vergangen ist: Erinnerung an Slowenien. (Suhrkamp, 1991.) Hetedhétország trónfosztása (*Magyar Lettre*, 1991. ősz)
7. Hárs Endre: Das letzte Buch. Über Peter Handkes „Noch einmal für Thukydides“ (*Acta Germanica 4: Die Zeit und die Schrift*. Österreichische Literatur nach JATE, 1993.)
8. Horváth Márta: *Peter Handkes „Versuche“* (i.m.)
9. Jung, C. G.: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. (Európa, 1990.)
10. Lüdke, Martin: Die wirkliche Heimkehr des Peter Handke Sein neuer, großer Roman Die Wiederholung in: *Frankfurter Rundschau*, Frankfurt/M.
11. Musil, Robert: Kákánia (in: A tulajdonságok nélküli ember, *Kalligram*, 1995.)
12. Ulrich, Greiner: *Der Tod des Nachsommers. Über das „österreichische“ in der österreichischen Literatur*. (München, 1979.)
13. Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezések*. Akadémiai Kiadó, 1989.

KEREKES GÁBOR

Ausztria minden idők legklasszabb komédiája¹

THOMAS BERNHARD HELDENPLATZ CÍMŰ SZÍNMŰVE KÖRÜLI
BONYODALMAK 1988-BAN AUSZTRIÁBAN

Bevezető megjegyzések

„Ausztria a boldogság szigete, a *Gemütlichkeit* csodás birodalma, ahol mindenki boldogan, a mindenütt jelenlévő kultúra varázsában éli le az életét” – hangzik az egyik, jól ismert sztereotípiá, amely éppen annyira torzul adja vissza a valóságot, mint az érvelés, miszerint Ausztria a náci igazi hazája, és hogy Hitlerben is itt alakult ki az őt itt ért élmények hatására az az irracionális fajgyűlölet, amelynek eredményeként a *holocaust* és a háború annyi szenvedést hozott az emberiségre.

Az 1989-ben elhunyt osztrák író, Thomas Bernhard *Heldenplatz* című darabjának bécsi bemutatója körül hatalmas vihar kerekedett, amelyet első hallásra sokan az előítéletek igazolásának tekintettek. Ezek szerint az előítéletek szerint az osztrákok mindig antiszemiták voltak, hiszen a légerekben nagyon sok volt az osztrák származású tiszt, sőt, még Berlinből is Bécsbe küldték tanulni a zsidóellenes kommandókat.² Ez az érvelés központba helyezi a helyenként félreérthetetlen antiszemita felhangokat, amelyek a darab körüli hisztériakeltésben előfordultak, és ezekben látja a vita lényegét.

Sokkal valószínűbb viszont, hogy az antiszemita szókészlet itt „csak” hangulat-keltés céljából használtatott (ami természetesen semmivel sem megbocsáthatóbb vagy tolerálhatóbb), és az egész vihar inkább az akkori és mai – 1995-ben még mindig aktív – Burgtheater-főintendáns leváltására irányult.

Ezt a vitát, vagy talán inkább kampányt szeretném felvázolni, hiszen jónéhány olyan osztrák traumára és problémára mutat rá, amelyről Magyarországon sokan mit sem sejtenek.

Egy bekezdés erejéig azonban ki kell térnem röviden a fent vázolt felfogásra, mely szerint az osztrákok lennének az igazi nagy antiszemiták, a holocaust okozói, amit a hitleri zsidóféltől és bizonyos statisztikákkal alá szoktak támasztani. Ez az érvelés így persze helytelen. Ami igaz, az az, hogy Ausztriában századunk első felében is létezett antiszemizmus, éppúgy, ahogyan előítéletek más csoportokkal és népekkel szemben. Például a magyarokkal, csehekkel és szlovákokkal szemben. Ez szinte automatikusan adódott az együttélésekből, ám ezt – akármennyire taszító jelenséggel is van dolgunk – nem lehet egyszerűen a kiirtás, a meggyilkolás iránti vágygal azonosítani. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a náci birodalom mindvégig egyre kevesebb valós információval szolgált az embereknek, saját országa „árja” lakosságának a légerekről, mivel tisztában volt vele, hogy akármilyen erős is az antiszemita propaganda, az semmi esetre sem képes a német és osztrák lakossággal elfogadtatni a népirtást.)³ Természetesen sokkal érzékenyebben reagál a századvég embere – aki ismeri a további eseményeket – a századforduló és két háború közötti antiszemizmusra. Nem úgy, ahogy Arthur Schnitzler reagált a maga idejében a naplójában, valamint Stefan Zweig *A teg-*

nap világa című könyvében, illetve mint az akkori antimagyar vagy anticseh megnyilvánulásokra. De mivel utóbbiaknak nem volt hasonlóan véres következménye, ezeket ma kisebb megrökönyödéssel olvassuk. Az is igaz, hogy Ausztria népességére kivetítve százalékarányukban nagyobb számban találunk osztrákokat a hitleri birodalom terrorapparátusában mint németeket, valamint az is tény, hogy az osztrák, főleg a bécsi lakosság egy bizonyos része nem csak a „hazáját a birodalomba visszavezető” Führert éltette rajongva 1938 március 15-én – éppen a Bernhard által emiatt is Ausztriában hallatlanul provokatív címként választott – Heldenplatzon, hanem szégyenletes elánnal vett részt az *Anschluss* után a zsidóság megalázásában. Erről olvashatunk Franz Werfel *Cella oder Die Überwinder* című regényében is, hogy irodalmi példát említsék. De mindezek a példák nem változtatnak azon a tényen, hogy nem Ausztriában létesült nemzeti szocialista rendszer, hanem a nagyobb hatalom ráerőszakolta rendszerét a sokkal gyengébb Ausztriára, amely ráerőszakolásnak folyamán az egyéni karriervágy, lelkiismeretlenség, embertelenség stb. megnyilvánulásai csorbát ejtettek az osztrák nemzet jóhírén. Ugyanakkor létezett osztrák ellenállás is.

Bernhard darabja tehát már címében is provokáció, hiszen a *Heldenplatz* az 1938-as osztrák trauma színhelye. A darab cselekménye nagy vonalakban a következő: egy zsidó származású osztrák professzor 1938-ban feleségével elhagyta Ausztriát, amikor még a Heldenplatzal szemben fekvő lakásából hallhatta az osztrákok „Heil”-kiáltásait, amelyekkel Hitlert köszöntötték. Most, 1988-ban újra Bécsben vannak, de a professzor nem tud szabadulni az akkori üdvrivalgástól, végül öngyilkos lesz. Csak ezután kezdődik maga a darab, az első felvonásban a házi alkalmazottak emlékeznek vissza, a másodikban a professzor testvére beszélget két lányával, és végül a harmadik felvonásban a néhai professzor családtagjai és ismerősei szólnak meg.

Első pillantásra talán meglepő, hogy egy ilyen cselekményű darab nagy vihart kavargatott, de ne felejtjük el, a vihar utólag, hét év távlatából is csak felszíni ütközetnek tűnik egy egészen más cél elérésének érdekében.

A darab vitás részei

A Bernhard-darab, mint Bernharnál általában, telis-tele van szinte véget érni nem akaró gyűlöletmonológokkal, amelyek mindenki ellen irányulnak, anélkül, hogy, az éppen beszélő alakok akár csak a legkisebb kísérletet tennék arra, hogy igazságosak legyenek. Ez önmagában még nem is baj, és a szerző műveinek varázsa részben éppen ezekben a monomániás alakokban rejlik, akiket általában századunk áldozataiként szoktak értelmezni. Lehetséges, hogy Bernhard ennek tudatában volt, és éppen a túlzott, igazságtalanul differenciálatlan érvelésekkel akarta elérni – és talán el is érte – azt a hatást, hogy az olvasó vagy a színházlátogató így gondolkodjék: „Ez egy túlzás, de természetesen van benne némi igazság.” Vagyis: a túlzás vezeti rá a befogadót a továbbgondolkodás útjára. Sokan persze abból indulnak ki, hogy Bernhard az örület határán élt, mely határt néha-néha át is lépte.

Hogy Bernhard vajon örült volt-e, és ha igen, akkor mennyire, azt persze nem lehet eldönteni, de ez végül is a művek fogadtatása és hatása szempontjából teljesen mellékes. A *Heldenplatz* viszont annyira kirívó mű, hogy Bernhard itt konkrétan egy aktuális és így nagy érdeklődésre számot tartó témával foglalkozott, nem úgy, mint korábbi műveiben. Az osztrák közvélemény – részben a Burg előrejelzései alapján – pedig arra volt felkészülve, hogy az *Anschluss* diagnózisát fogja kapni. Amit persze hiába várt.

A darab zsidó család tragédiáját mutatja be, azokét, akik teljes szívből osztráknak vallották és érezhették is magukat, de akiket aztán szomszédaik, ismerőseik megtagadtak, megaláztak. A darab elsősorban a szörnyű sors által megkeseredett emberek Ausztria elleni mérhetetlen undorát és gyűlöletét mutatja. Az undor és gyűlölet érthető, de az elmondott sommás ítéletek nem igazak, hiszen ha csak a professzor bátyjának monológiát figyeljük meg, akkor azt hallhatjuk, hogy az ipar és az egyházak tették tönkre Ausztriát⁴: a kormányban bűnözők ülnek⁵, a színházi és zenei élet Bécsben jelentéktelen⁶, Ausztria úgy, ahogy van, kultúra nélküli szennyvízcsatorna⁷, az osztrák szocialisták a valóságban katolikus nemzeti szocialisták⁸, ők a kizsákmányolók, az állam sírásói, a kapitalisták⁹ stb. (Egyébként Oxfordról és az angol antiszemitizmusról hasonló leírásokat olvashatunk.¹⁰)

Mindez természetesen messze nem megalapozott diagnóza sem az 1938-as, sem az 1988-as osztrák viszonyoknak. A probléma csak az volt, hogy éppen ezt a szándékot tulajdonították és tulajdonították sokan Bernhardnak, Peymann-nak és társaiknak. Persze a későbbiekben ők is hozzájárultak a felháborodáshoz és konfúzióhoz, hiszen vagy előre megfontolt provokációs szándékból, vagy szolidaritásból az egyre hevesebbé váló támadásokkal szemben mind jobban védték a darabot. Igaz: valószínűtlen, hogy a *Neue Kronen Zeitung*ot meghallotta volna a differenciáltabb hangnem.

Az előzmények

1988-at, az *Auschluss* ötvenedik évfordulójának évét Ausztriában vegyes érzelmekkel várták. Adódtak is viták, amelyek közül a legemlékezetesebb az volt, amely Alfred Hrdlicka antifasiszta emlékműve körül kavart nagy vihart, hiszen az éppen a Bécsben megalázott zsidókat ábrázolja, akikre sokan nem akartak emlékezni. Ez már előrevetítette a Bernhard darabja körüli bonyodalmat, illetőleg az osztrák nyilvánosság egy részének beállítottságát és valószínűsíthető reakcióit.

A *Burgtheater* élén ekkor már néhány éve a Bochumból Bécsbe hívott Claus Peymann állt főintendánsként. Ez sok problémát okozott, mivel Peymann művészi önmeghatározása szöges ellentétben állt és áll azzal, amit a *Burgtheater* hagyományosan képviselt. A „Burg” a kísérletektől mentes, „bevált” klasszikus darabokat játszó színháznak számított, amelynek deszkáin „csúnya” szavak, meztelenkedés, társadalomkritika, aktualizálások szinte alig fordultak elő. Egyesek szerint kultúra, Peymann és mások szerint unalmas posvány, aki a saját bochumi kísérleti elképzeléseit hozta magával Bécsbe. Nemsokára „állt a bál”, veszekedések Peymann és a színészek valamint a nyilvánosság egy része közt, ugyanakkor Peymann sokan támogatták is.

1988-ban, az *Auschluss*-évfordulóra valahogyan a *Burg*nak is reagálnia kellett, ez egyértelmű volt, és csak a naivabbak gondolhattak arra, hogy Peymann meglepszik egy csendes megemlékezéssel. (A Peymann-ellenfelek úgy érveltek később, hogy 1988-ra a peymanni *Burg* elvesztette egzotikumát, egyre kevesebben látogatták, és ezért volt szüksége az intendánsnak egy „jó kis botrányra”, amit aztán maga kreált. Tény, hogy a *Burg* látogatottsága 1988-ban nem volt a legjobb, és hogy Peymann a Bernhard-darab kiválasztásával számíthatott a botrányra. Mi sem bizonyítja jobban sejtését, minthogy a darab próbájának idején titkosnak nyilvánította a szöveget, amely aztán nem is jelent meg a színházi füzetek sorozatában – ellentétben a mindenkori gyakorlattal. Viszont tény az is, hogy a támadó kampányt nem Peymann indította.)

1988. augusztus 19-i számában a *Profil* című osztrák hetilap rossz jónak bizonyult, mikor azt írta, a darab gyámoltalan, csak variációja a korábbi Bernhard-színmű-

veknek, és ezért – valamint amiatt, hogy néhány színész visszaadta a szerepét, tehát nem lehet az évforduló napján bemutatni a kilátásba helyezett darabot – nem is lesz semmiféle botrány. A *Profil* ezenkívül még néhány idézetet hozott a darabból, anélkül, hogy október 7-ig valamiféle reagálást váltott volna ki más helyről. Pedig ezeket az idézeteket a későbbiekben részben a kritika középpontjában találjuk, úgy, mint például azt a részt: „Az állapotok ma tényleg olyanok /mint amilyenek harmincnolcban voltak / ma több a náci Bécsben / mint harmincnolcban...”¹¹

A kampány

1988. október 7-én a *Neue Kronen Zeitung*, egy bulvár napilap, valamint a hozzá közel álló konzervatív *Wochenpresse* aheti számában már *Peymann provokációjáról* számol be, olvasóit az *Österreich, sechseinhalb Millionen Debile* (Ausztria, hat és fél millió debil) idézetfoslánnyal próbálja sokkolni. Számukra már eldöntött dolog, hogy a darab rossz és értéktelen, mivel sérti Ausztriát és az osztrákokat. Ezzel megindult az a kampány, amelynek mindvégig főleg a *Krone* volt a szószólója.

Másnap a *Krone* demagóg kommentátora, aki a *Staberl* álnevet használja rendszeresen, már a szocialistákat okolja a botrány miatt, s közben – a hangnem szempontjából jellemző módon – az akkori oktatásügyi miniszterasszonnyal, Hilde Hawlicek-kel kapcsolatban személyeskedő megjegyzést tesz. Azt állítja róla, hogy ő lenne az, „akit megelőz az a nagyszerű hír, hogy az ötvenes években ő volt egész Bécs legklasszabb bugi-cicája”.¹²

Egyértelműen a *Krone* és konzervatív lapársai indították meg a támadást, míg – meglepő módon – a másik nagy bulvárlap és állandó konkurens, a *Kurier* aránylag visszafogottan írt erről.

A *Krone* szinte napról napra fokozta a hangulatkeltést:

Október 9: A főcímből méltatlankodás olvasható ki, hogy az adófizetők pénzén viszik színre az Ausztriát „bemocskoló” színdarabot¹³. Néhány idézet után több politikust szólaltat meg az újság, akik közül Vranitzky kancellár kiáll a művészet szabadsága mellett – amiért egy külön kommentárban meg is kapja a magáét –, míg a néppárti Mock kancellárhelyettes az újság szája íze szerint érvel, miszerint egy ilyen Ausztriát sértő darabot nem volna szabad állami pénzekből színre vinni. A Vranitzky-ellenes kommentár a bécsi munkáskerületek egyszerű embereinek haragjával fenyegetőzik, akik számára Ausztria még inkább az első helyen áll, és akik tudják, hogy mit is kelene Peymannékkal csinálni.¹⁴

Október 10: A *Krone* egy sor ismert személyt és politikust idéz, akik igyekeznek objektíven nyilatkozni, így például a náci bűnözők üldözése által híressé vált Simon Wiesenthal, aki felhívja a figyelmet az ismert bernhardi idézetek sommáságára, vagyis tudományos használhatatlanságára. De megszólaltatja a zöldek pártjából Freda Meißner-Blau asszonyt is, aki nagyon okosan – persze abból a feltételezésből kiindulva, hogy a darab megbízhatóan történelmi igazságot akar tenni – figyelmeztet arra, hogy ha mindenkit egységesen elítélnék a darabban, akkor az olyan, mintha senkit se vádolnának. Ezeket a mérsékelt hangokat ugyanakkor elnyomja a főcím (*Das darf man sich nicht gefallen lassen!*), valamint az a karikatúra, amelyen a nevető Bernhard és Peymann látható, amint egymás kezét rázzák, ugyanis *Heldenplatz* nevű szennyágyújukkal sikerült a tehetetlenül dorgáló, ujját rájuk emelő Vranitzky kancellárt bemocskolniuk. Közben a háttérben Bruno Kreisky, volt kancellár látható Mallorcán, ahová elterjedt a bűz, amiért ő – akit a hírhedt fajgyűlölő lap, a német *Stürmer* zsidóábrázolásait idézve vázoltak fel – befogja az orrát.

Ekkor a *Burg* csak egy rövid közleményt ad ki, melyben a művészet szabadságát hangsúlyozzák.

Október 11: A *Krone* – úgy látszik gyors eredmények kicsikarása reményében – azon spekulál, hogy ki lehetne Peymann utóda. Egy *Catovel* jegyzett kommentárban tudatja olvasóival, hogy ha túrik a peymanni és bernhardi sértéseket, „akkor már nem kell azon tovább vitatkoznunk, hogy a német nemzet része vagyunk-e vagy egy saját nemzet, mert akkor feladtuk már önmagunkat”.¹⁵ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy itt bukkan fel egy másik osztrák trauma: a Németországhoz való viszony, az osztrák identitás meghatározásának nehézsége.)

Ezen a ponton már jól kivehető az az előítélet-rendszer, amelyre a *Krone* épít: antiszemita, antinémet, antiliberalis. A cél: Peymann elmozdítása.

Mindez együttvéve teszi érthetővé, hogy miért is támadhatott a *Krone* és társai olyan sokáig nagyon agresszív hangnemben, és hogy miért nem állt ki alig valaki – a kommunistá *Volksstimme*-t leszámítva – Peymannék mellett: alapjában véve sokakat zavart Peymann, így a korábbi *Burgtheater*-vezetőséget, a konzervatív ízlésű közönséget. Ezen túlmenően most a *Krone* az átlag osztrákot, aki nem tartozik a *Burgtheater* állandó látogatói közé, azzal próbálta a maga számára megnyerni, hogy tiltakozott Ausztria megsértése ellen (néhányszor a *Krone* szívesen megfélekedezett arról, hogy a műben irodalmi figurák nyilvánítanak véleményt, és még azt is kiemelte, hogy egy zsidó szidja Ausztriát), hogy pénzpocsékolással vádolta Peymannt (ez mindig „jó” hangulatkeltő érv a nagytömeg számára), és azzal is, hogy mindig kiemelte a főintendáns német, tehát „idegen” voltát.

A darab problémás oldalai miatt viszont alig találunk hangokat, amelyek kiálltak volna mellette. Az osztrák szocialisták a művészet szabadsága szellemében védtek a tervezett bemutatót, bár alapjában véve ők is ódzkodtak a darabtól. Ez utóbbi érthető, főleg ha arra gondolunk, hogy milyen képet festenek róluk a darabban... Ezért az ő viselkedésük igazán tiszteletre méltó.

Egyedül a kommunista *Volksstimme* című lap szállt szembe határozottan a *Krone*-val. Úgy, mint mindig. Ez az automatikus ellenállási reflex egy kicsit le is von a *Volksstimme* érdemeiből. (Kicsit vitriolosan úgy is lehetne fogalmazni, hogy a *Volksstimme* a mindenkori *Krone* negatív sablonja. Elég az egyik lapot a kezünkbe tartani, abból úgy is kikövetkeztethetjük, hogy mi áll a másokban.) Mindenesetre ők, mármint a *Volksstimme* munkatársai voltak az elsők, akik – aránylag egyszerű újságírói „infrastruktúrát”: egy telefont használva – kinyomozták a frankfurti *Subrkamp* kiadónál, hogy októberben még nem létezett végleges szövegekönyv, tehát az akkor már a *Krone* és társai által többször kinyomtatott és annyira hevesen bírált idézetek talán nem is lesznek a darabban hallhatók. Talán nem is létezik a darab? – kérdezték. Mindenesetre nagyon elgondolkoztatón hívták fel a figyelmet arra, hogy milyen csekély ismeretek alapján folyt az addigi kampány. Vagyis: itt nem is a tények és a következtetések vezettek a *Krone* és társai ítéletéhez és követeléseikhez, hanem fordítva, az ítéletek és követelések már eleve megvoltak, most már csak valamilyen „esemény” kellett, amelyhez ezeket kapcsolni lehetett.

Október 14: A *Krone* a *Burg* ellen folytatott verbális szőnyegbombázás folyamán most először más témával kapcsolatos szalagcímmel jelenik meg, amelyik viszont jobban illeszkedik a lap bulvár jellegéhez. *Mord im Sexklub: Junger Wienerin Keble durchschnitten* (Gyilkosság a szexklubban: fiatal bécsi nőnek elvágták a torkát). Különböző természetesen most is téma a darab, de egyrészt azon medítál az újság, hogy Bernhard

„szelídebbé” tette-e a szöveget (ami a lap szerint természetesen a gyávaság jele), avagy még agresszívabbá (ami a lap szerint természetesen Bernhard elfajzottságának a jele), és másrészt – a kisember felingerlésére – azt állítja, hogy Bernhard minimum 700.000 schillinget keres a darabja bemutatóján. Kommentárjában *Staberl* a szabadság fogalmának relativitásán medítél, közbevetve néhány németellenes megjegyzést.

Ugyanakkor a konkurens *Kurier* szinte nyelvöltésként interjút közöl Bernharddal, amelyben az író egyrészt elmondja, hogy még keményebb szavakat használ majd, másrészt viszont felhívja a figyelmet arra, hogy bár a darabja visszataszító (*scheu lich*), úgy a körülötte zajló események még inkább azok.

Bemutató és a kampány vége

Sajnos nem áll módunkban a kampányt lépésről lépésre végigkövetni, a számos támadást, választ és viszontválaszt felidézni. Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a *Krone* mindvégig kitartott elhatározásában, és keményen támadta Bernhardot és Peymann-t. Néhány politikus – és olyanok, akik azoknak tartották magukat – a darab ellen és mellett emeltek szót anélkül, hogy a darabot ismerhették volna. A szocialisták felmérve a kampány provinciális színvonalát, kitartottak Peymann mellett, hiszen ők felismerték, akármilyen jó vagy rossz, akármennyire korrekt politikailag vagy inkorrekt Thomas Bernhard darabja, semmiképpen sem szabad a darab bemutatóját lemondani, hiszen Bernhard világhírű író, és egy vele kapcsolatos hír, amely az állami cenzúra legcsekélyebb ausztriai meglétét sugallná, körbejárna a világot, és sokat ártana az országnak. (Egyébként arra is számítottak, hogy milyen mély benyomást kellett, hogy tegyen az akkori vasfüggönyön túli országok értelmiségére az a tény, hogy egy kormány állami pénzekből támogatja saját maga kritizálását.)

A bemutató napján, 1988. november 4-én a *Krone* saját gátlástalansági és ízléstelenségi csúcsát megdöntve – nem volt ez kis teljesítmény – az égő *Burgtheater* fotómontázsával jelent meg. Ez külföldön nem gúnykacajt, hanem megrökönyödést váltott ki, hiszen nagyon nagy volt a hasonlóság az égő Reichstagról 1933-ban készült fényképekkel...

A bemutatóra kivonultak az ellenzők és a szimpatizánsok, de a nagy botrány elmaradt. Egy ideig be-bekiabáltak mindkét oldalról, de a vitathatatlan színészi teljesítmények és a lenyűgöző második felvonásbeli színpadkép – őszi borongós este a Burgtheater melletti Volksgartenben, háttérben maga a Burgtheater, amelynek első emeleti irodái ablakai, ahol Peymann irodája található, még ki vannak világítva – lassan elcsendesítették a hevesebb nézőket.

A négyórás bemutató után negyvenperces taps és tiltakozás következett, végül a taps elnyomta a nemtetszés kinyilvánítását. Thomas Bernhard és Claus Peymann a színészekkel együtt állt ki a színpadra.

A *Krone* olvasói másnap megtudhatták lapjukban, hogy „Thomas Bernhard nem mutatkozott” (Thomas Bernhard zeigte sich nicht), majd a további lapszámokban egyre ritkábban és semlegesebben írtak a témáról, mintha nem is lett volna olyan sok közülük az egészhez.

A komolyabb osztrák és külföldi sajtóorgánumok a színészi teljesítmények mellett magával a darab szövegével foglalkoztak, annak problematikus oldalait taglalták.

A viharnek vége.

A viharnek vége?

1995

Peymann a *Burgtheater* főintendánsa, lemondásra szólítják fel, Peymann marad, az osztrákok 84%-a problémának tekinti hazájában az antiszemitizmust, az FPÖ, a Szabadságpárt, Bécsben Simon Wiesenthal ellen szavazott, amikor arról van szó, hogy megkapja Bécs városának díszpolgárságát.¹⁶

JEGYZETEK

1. „Die tollste Komödie aller Zeiten ist Österreich.” Bernhard, Thomas: Claus Peymann kauft sich eine Hose und geht mit mir essen. A nyersfordítások tőlem származnak – K. G.
2. Pauley, Bruce F.: *Eine Geschichte des österreichischen Antisemitismus. Von der Ausgrenzung zur Auslöschung.* Bécs 1993, 358–59.
3. Természetesen megint más kérdés, hogy ki mit tudott a birodalmon belül a holocaustról. Ehhez lásd például Claude Lanzmann *Shoah* című filmdokumentációját.
4. „Die Industrie und die Kirche / sind an dem Österreichischen Unglück schuld / die Kirche und die Industrie sind schon immer / am Österreichischen Unglück schuld gewesen” Bernhard, Thomas: *Heldenplatz.* Frankfurt am Main, 1988. 88.
5. „...ein paar verbrecherische Hauptdarsteller / die in der Hofburg und auf dem Ballhausplatz sitzen...” Uo. 89.
6. Uo. 94.
7. Uo. 97.
8. „...aber die Soziaslisten sind ja keine Sozialisten mehr/ die Sozialisten heute sind im Grunde nichts anderes / als katholische Nationalsozialisten”. Uo.
9. „die Sozialisten sind heute die Ausbeuter / die Sozialisten haben Österreich auf dem Gewissen / die Sozialisten sind die Totengräber dieses Staates / die Sozialisten sind heute die Kapitalisten / die Sozialisten die keine Sozialisten sind / sind die eigentlichen Verbrecher an diesem Staat...”
10. Uo. 90.
11. „Die Zustände sind ja wirklich heute so / wie sie achtunddreißig gewesen sind / es gibt jetzt mehr Nazis in Wien / als achtunddreißig...” *Profil.* 1988. szeptember 19.
12. „...der die famose Kunde vorausgeht, in den fünfziger Jahren die tollste Boogie-Katz' von ganz Wien gewesen zu sein...” *Neue Kronen Zeitung.* 1988. október 8.
13. Steuerzahler soll für Österreich-Besudelung auch noch bezahlen!
14. „Mit dieser Vornehmen Zurückhaltung gegenüber Österreich-Besudlern wird der Kanzler Probleme bekommen und zwar vor allem bei den »kleinen« Sozialisten, denen ihr Vaterland Österreich mehr als noch vielen anderen über alles geht. Und so mancher wird sich fragen, ob der »Quereinsteiger« Vranitzky keinen Kontakt zur Basis hat, denn in den Parteilokalen von Ottakring, Floridsdorf oder Hernals wüßte man schon die richtige Antwort auf Peymann, Bernhard und Co.”
15. „...dann brauchen wir nicht mehr weiter darüber zu diskutieren, ob wir der deutschen Nation zugehören oder eine eigene sind, denn dann haben wir uns selbst aufgegeben.”
16. *Die Presse.* 1995. június 24.

TÓTH BARBARA

„Eltemetem Európát játékautomaták ajkain...”

AZ 1945 UTÁNI OSZTRÁK LÍRA: WALTER BUCHEBNER
CELLULÓZ IDŐ CÍMŰ POSZTUMUSZ KÖTETÉRŐL

Az 1945 utáni Ausztriát minden tekintetben különleges helyzet jellemezte: nemcsak a kulturális-irodalmi újrakezdés lehetősége volt adott, hanem számolni kellett egy extrém veszélyeztetettség ismételt lehetőségével, még a személyes katasztrófákkal is. Ez leginkább a fiatal, irodalmi hírnévvel nem rendelkező „szárnypróbálgatókat” fenyegette. Olyannyira, hogy a tragikusan félresikló, lezáruló életpályák – mint Walter Buchebneré, Hertha Kraftneré – az 50–60-as évek panorámájához elválaszthatatlanul hozzátartoznak. Ekkor merülhet föl bennünk az a kérdés: mit rejtenek magukban a háború utáni évtizedek, melyek ezeket az írói pályákat, egy látens zavarodottság mintapéldányaiként, alapvetően determinálni fogják. Ernst Fischer az osztrák kultúra válságát ökonómiai és politikai kérdésként kezelte. Az állam nem támogatta megfelelő mértékben az irodalom „utántermelődését”; írni egyet jelentett a lassú, de biztos éhenhalással. Kevesebb lett a publikálási lehetőség, folyóiratok szűntek meg, a könyvkiadás fellendülése sokáig váratott magára. Erről a nyilvánvaló válsághelyzetről nem mindenki akart tudomást venni. Aki hallgat a krízisről, nincs kitéve annak a veszélynek, hogy 1945 után az osztrák irodalmi tradíciókat stilsztikailag, formailag „elavultnak”, politikailag kompromittáltak tekintse.

A háború utáni modern osztrák irodalmat találóan a „nullpont”-kifejezéssel jellemezhetnénk: „irodalmi modernnek”-en a 20-as évek „modern” fogalmát értik mintegy 1955-ig. A leglényegesebb irodalmi modellek közé soroltattak: James Joyce, Gertrude Stein és a dadaisták. A konkrét, „kísérleti” osztrák irodalmat majd a „Wiener Gruppe”¹, ill. a „Grazer Gruppe”² megalakulása fémjelzi. A „nullpont-időszak” atmoszférája nem kedvezhetett a saját költői hang megtalálásának akkor, amikor a „művészi keresés” útvesztői egyértelműen másodrendű problémaként szerepeltek. A legegésőbb kényszer, a legfontosabb feladat ekkor a „meztelen, materiális ínség” legyűrése, valamint a megszállott, restaurációs ország szolidaritásának szuggesztív hangoztatása.

Ebben a görcsös, ellentmondásoktól sem mentes klímában megszólal egy új, ismeretlen hang: Walter Buchebneré, hogy kritikus szellemével kíméletlenül tapintson rá az antikommunista Napnyugat őseinek, leszármazottainak sebeire. Az utódok megdöbbenő módon egy olyan kultúrát védelmeznek, mely már nem is létezik, hiszen épp a védelmezők áldozzák majd fel a gazdasági fellendülés oltárain.

Buchebner saját generációjának szétszakítottságát testesíti meg. Úgy tűnik, hogy a szellem rendezett léte végképp elveszett, a káoszból nem lehet kitalálni, sőt, ennek átforgálásán gondolkodva benne emberhez méltóan sem lehet élni. A költő 1951-től – első publikálás – egy bő évtized leforgása alatt hosszú utat jár be. Kezdeti konzervatív álláspontját („az új kényszerével semmit sem tudunk kezdeni”) feladja, a 7 év hitleri elnyomás szellemi kiéheztetettsége „farkasétvágyúvá” teszi. Éhsége azonban eltér honfitársaiétól. A szalonnaképű, fehérmellényes, elégedett polgártársak undorral, megvetés-

sel, agresszív dühvel töltik el; a konjunktúra fellendülése, „állam-bácsi” húsának felzabálása felülvizsgálásra készíti. Felülvizsgálja költői elképzeléseit és Ausztria történelmét. A korai, kozmikus, szentimentális-romantikus hangot Hermann Hake¹ hatására vallásos lelkesedéstől átítatott munkáslírá váltja fel. Formai, gondolati kísérletező kedve nem hagyja el, és így lesz 1955-től radikális-realista krónikása a „törpe, alpesi Amerikának”.

A hidegháború következményeként csak 1955-ben írják alá az államszerződést Ausztria örökös semlegességéről, ezt követi az ENSZ-tagság, és végül megszületik a nemzeti hadsereg újrafelfegyverzéséről szóló döntés. Körvonalazott politikai program, megnevezett trauma: az ország újrafelfegyverzése. „Az egész olajfa-generáció – Buchebner generációja – csodálkozva tekint fel. Mindannyian felkészületlenek vagyunk” – hirdeti Andreas Okopenko, Buchebner költőbarátja.

A pacifizmusról való lemondás azonossá vált saját osztrák történelmük elárulásával. De vajon mit jelent az, hogy „osztrák történelem”? A régebbi, illetve az újkeletű osztrák jóllakottság „áthúrozza az emlékezetet, mint egy zongorát, finoman az elfeledetre”.⁴ Odo Marquard kijelentése, miszerint „eredet szükségessé teszi a jövőhöz”, deformált politikai-kulturális vezényszóvá korcsosul, hiszen, s ez különösen az 50-es–60-as éveket érinti, az ország jövője a történelembe emigrál. A Történelem, azok a Habsburgok...

Buchebner vallomásai a *Cellulóz időből* pontos és helytálló információk egy önmagát nem találó és vállalni nem akaró ország mindennapjairól, politikájáról és kulturális nihiljéről. A „hamuszürke melódiák”¹ egy keserves mizériáról, pontosabban ennek két meghatározó tényezőjéről, az osztrák politika hazugságairól és egy részeg és feltétlen ambivalens „ami-lázzról” tesznek tanúságot. Az ifjú költő kritikusan szemléli korát, s érintkezési félelmeit legyőzve öninjekciózást végez – párhuzamosan a veserákja elleni morfiuminjekció hadjárattal –, amikor az elamerikanizálódott világot poénra kiélezett képekbe rögzíti. A mesterséges, szubsztancia nélküli kor Ausztriáját, de leginkább Bécsset „húzza nyársra” az elbéciesedett, de mégiscsak egy vidéki kisváros, Mürzzuschlag szülöttje.

A kor politikáját egészen 1966-ig a fekete és a piros színek egy színné válása⁵ jellemezte, olyan állapotot teremtve meg ezáltal, amikor a grillezett „enyém-tiéd-csirke” „csevapcsicsi könnyeket” csalt az emberi szembe. Az újjáépülő osztrák állam esélyei a költő rokonszenvében szinte a nullával egyenlők: üvöltősen versek után az „állam-bácsi” is, kiáltson a próféta-költővel együtt a szabadságért⁶ – mindezek csak álomképek és érzelmes vágyakozások. Az „igazság-felvételeken” (= vers) csupán a nagyhatalmakkal való „parasztravas - semleges - bánásmód” tükröződik és a háttérből fel-felbukkan a jelenné vált Habsburg-múlt imádata. Ezt az imádatot kikényszerítetten hordozza az osztrák polgár, hiszen „kialszik a monarchia”,⁷ de ő erről nem kíván tudomást venni. Így inkább együtt él a császársárga homlokzat alá bújtatott náci idővel. (A költő akkor beszél erről, amikor az még korántsem volt divatos.)

Ausztria, Bécs Buchebner verseiben agonizál, haldoklik és meghal. A „Wiener Blut” már rég nem Johann Strauss szerzeménye; a bécsi vér kivert fogaktól vérző száját⁸ jelképez: mind az 1. osztrák köztársaság, mind a 2. világháború véres foghíjakat hagy maga után. Protézis behelyezésére – kitűnik a versekből – az amerikai pénz-kultúrávilág vállalkozott. Az eredmény egy sajátságos „keverék-kultúra” (Mischkultur), ahol kertitörpék stílbútorok között⁹ jégszekrénypszichózisoktól a mennybe mennek.

A fiatal férfi „ellátva gyógyszerekkel és cinikus reménytelenséggel”¹⁰ figyeli a „fájdalomvárost”,¹¹ a valóságost és a hazugságot egyszerre leplezi le. „Közép-európai el-

hagyatottsága^{viii} kevés – vagy talán éppen elegendő – ahhoz, hogy Bécs haláltáncát megfékezhesse; így csak látletekkel szolgál. A városban, szimbolizálva az egész országot, egy egyetlen végnélküli „jólét-este”^{ix} tart, a „jobbanmegyekünk – srácok”^x hangyaszigalommal építgetik a „jólétpiramist”^{xi} a „betonöntetű jólét provincializmusára”^{xii}.

Mindenemű tevékenység „schlagwortja” a jólét. Jólétről álmodik, aki már egyszer „zsiros pofát” látott, és jólétre akar a megfulladásig, a kifulladásig. Francia filmekre (Truffaut), francia költőkre (Baudelaire, Valéry) csak Buchebner és a Hawelka kávéház fiataljai figyelnek fel, kik „vitatkoznak és cigarettáznak és meghalnak”^{xiii}. A „jövönélküli aszfaltdzsungel felgyülemlett provincializmusa”^{xiv} épp a legborzasztóbb évszázad – Buchebner szavai – második felében pusztít: zenegépek, játékautomaták, bőrdzsekik, nylonok, popcornok ikonjai díszelnek. De létezik egy másik Amerika is: blues, jazz, Allen Ginsberg és Jack Kerouac...

Költőnk „aktív költészet” címszóval foglalja össze poétikai törvényeit. Itt kiemelt hangsúlyt kap az ún. üvegkeménységű ritmikus elem, ez a „kultúrátlanság egyetlen ellenmérge”^{xv}. A ritmus siet a fogalmak segítségére, hogy a valóságot „újrafedjék”. Az „együttjáték” új formája „szabad improvizációval” nyeri el végleges alakját, de szemben a lényegében improvizációból megteremtődő dzsesszel, konkrét megfogalmazásokra lesz képes.

A versek olvasásakor mi is egy vitathatatlan konkrét „sightseeing” résztvevőivé válunk. A megszokott bécsi üvegkép beárnyékolódik: „a Burg, a Graben, a Prater és a Stephansdom az egyik oldalon, míg a másikon „gazdasági grimaszokért elzalogosított ósapa-koponyák”,^{xvi} Grinzing borvörös, őszi alléi,^{xvii} szánkban pedig „felvizezett vériz”.^{xviii} Buchebner európai, osztrák horoszkópja nem túloz akkor sem, amikor a vízözönt idézi fel, s a szeretett nőnek a legszebb kalap mellé szigonyt, bűvárszemüveget és oxigénpalackot is nyújtana. Közvetlen közelből éli meg egy legendás kor kevésbé legendászerű hétköznapjait, a betört „kutyavilágban” (mondo cane) megdermedten nézi, hogyan válik a város egy féktelen nemzetközi kíváncsiság „kurvájává”. Bécs eladja önmagát, „poros utcákba dőlnek a házak”,^{xix} a bátortalan sétáló epeízű almát rágszál,^{xx} a környezetvédelem zöldjei egyelőre epesárga színűek.^{xxi}

A költő minden negatív előjelű („elismertük a temetkezési vállalatokat”)^{xxii} fenyegető („jelentem a temetkezési vállalkozók közeledtét”),^{xxiii} néha meghökkenésnek tűnő kijelentése ellenére is (Goethe, Trakl, Rilke nem számít, és Bécsét elhagyta Hofmannsthal, Karl Kraus, Musil),^{xxiv} úgy gondolja, hogy az agonizáló, „halálos álmokban”^{xxv} szenvedők – bárhogyan is értelmezve – mintha egy út végére érkeztek volna...: „ha ösztönzőleg tudnék hatni Rád, / város, a zsiros bálnahasban.”^{xxvi} Szótörökkel akarja Buchebner a gyáva, zsiros jólétrengetegből kihalítani Bécsét.

Bécs „rebellis sanzon költője” – öndefiníció – életének utolsó éveiben meglepő formai bravúrral⁶, frappáns gondolati éleslátással rendelkező remekműveket alkotott. Nem vált mártírglóriás költővé, a mai napig nem túl széleskörű irodalmi elismertségnek – ismertségnek örvendő osztrák lírikus 1964-ben, 35 évesen hatévi szenvedés után öngyilkos lett. Rettegett attól a pillanattól, amikor nincs már morfium – de amíg vállalni tudta az életet, addig újból és újból kiszállt „szolid, demokratikus, alpesi sírjából”^{xxvii} és magából a kultúrátlanságból szólt a kultúraszétesés ellenében – egy tághorizontú, őszinte kultúra mellett érvelve. Tudta, hogy „a szenny elnyeli, amit ki-köp”,^{xxviii} búcsúzóul természetesen íróasztalához ült le, kezében Peter Stuyvesant, gondolatban utoljára – talán a valóságban is? – kipróbálva túlhízalt, felhevült korának jólét-eredményeit, majd hozzáfogott íróasztalának elégetéséhez, mert „hűvösödnek a nappalok”.^{xxix}

Hideg napok „félelemköltészete” Walter Buchebner lírája, felelőtlenség lenne vakon és süketen elmenni mellette:

*Végtagjaimat átlukasztották,
úgy, hogy a napban már nem vetnek árnyékot
az ég így átment rajtam keresztül
a végtelen kékség előtt mint
önnön másolata jelentem meg
de miután lélegzetemet elfojtották
és a fejemet felrobbantották
rá kellett jönniük,
hogy én még élek!^{xxx}*

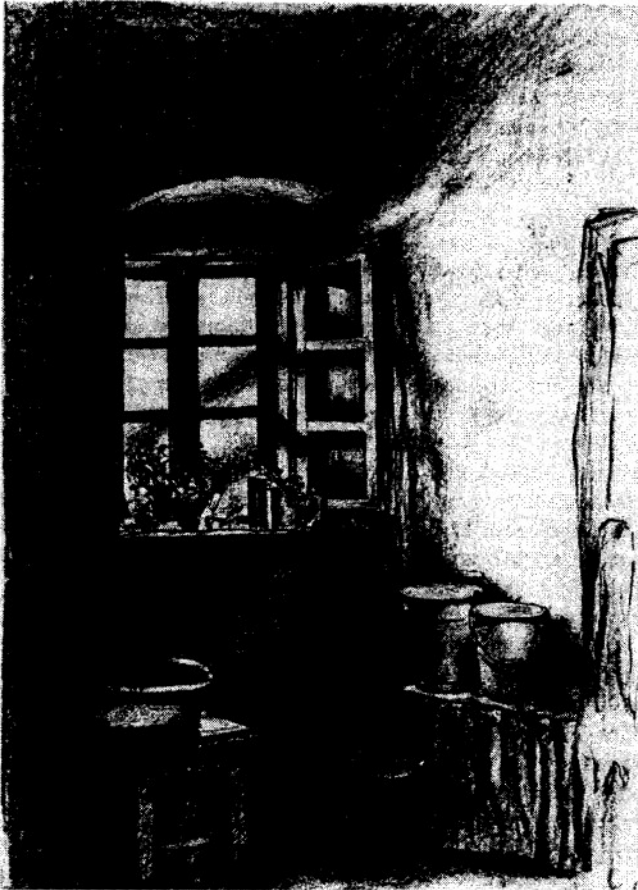
JEGYZETEK

1. A Wiener Gruppe megalakulása az 50-es évek közepére tehető. Tagjai: H. C. Artmann, Gerhard Rühm, Konrad Bayer, Oswald Wiener és Friedrich Achleitner.
2. A Grazer Gruppe megalakulása a 60-es évek végén történik. Tagjai: Alfred Kolleritsch, Peter Handke, Wolfgang Bauer, Barbara Frischmuth, Günter Falk, Gert Jonke...
3. Hermann Hakel az osztrák Pen-Club vezetőségi tagja és az egyik legbefolyásosabb irodalmi mentor volt.
4. Walter Buchebner: Irtsd ki a jácintokat című verséből
5. 1945–66 között Ausztriában kettős (kétpárti) kormány volt hatalmon. A Néppárt (ÖVP) képviselte a fekete színt, a Szociáldemokraták (SPÖ) a pirosat.
6. Walter Buchebner utolsó éveiben kiterjedt Hölderlin- és Trakl(!)-himnusz tanulmányokat folytatott, gyümölcsöző hatásuk nyilvánvaló.

A római számmal jelölt citátumok Buchebner következő verseiből származnak:

- I. aschenfarbene melodie
- II. Onkel Staat
- III. bild einer stadt
- IV. sightseeing
- V. statistik des strohs
- VI. ich, die fiebereule
- VII. ich hiob, der nachtmahr
- VIII. in Fattys Saloon
- IX. du hast so etwas gewisses Wien
- X. statistik des strohs
- XI. mondo cane
- XII. wien bei windstille, sightseeing
- XIII. Wien 61
- XIV. ich der bürger von Wien
- XV. aktive poesie
- XVI. aschenfarbene melodie
- XVII. sightseeing

- XVIII. Sightseeing
- XIX. abends in Wien
- XX. abends in Wien
- XXI. abends in Wien
- XXII. europaischer horoskop
- XXIII. abends in Wien
- XXIV. Daniela Striegl-től, a kötet utószavának szerzőjétől vett idézetek.
- XXV. monolog für die toten
- XXVI. ich kann nicht schlafen
- XXVII. in Fattys Saloon
- XXVIII. löscht aus die hyazinthe
- XXIX. ich sehe zum abschied fotos
- XXX. sie haben mich ausgequetscht

ÖRÖKSÉG

POMOGÁTS BÉLA

Trianon és a magyar irodalom

Mindazt, ami az első világháború után Magyarországgal történt, alig tudta feldolgozni a nemzet emlékezete. Az 1920-ban megkötött trianoni szerződésről, amely a történelmi Magyarország területének nagyrészt felosztotta szomszédai, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai között, évtizedeken keresztül alig esett szó a második világháború után, pontosabban az 1947-es párizsi békeszerződés után, amely minden magyarországi reménykedéssel és várakozással ellentétben maradéktalanul helyreállította, illetve kisebb tekintetben Magyarország kárára módosította a trianoni rendelkezéseket. A némaság és az elnémítottság persze nem jelentette és nem jelenthette, hogy a trianoni kényszerek fölött eltekintett volna a történelem. Egy veszedelmes sziklaszirt akkor is hajótöréseket idéz elő, ha a térképek semmiféle jelzést sem adnak róla, sőt így még veszedelmesebb és pusztítóbb, még több áldozata van.

Ennek a trianoni hallgatásnak is voltak áldozatai. Nemcsak a magyar nemzeti tudat tartozott közéjük, amely nyilvánvalóan nem maradhatott egészséges ügy, hogy a diagnózisra és a gyógyításra még csak sor sem került, s a nemzet egyik legszörnyűbb sebet az úgynevezett „proletár internacionalizmus” teljesen hitelüket veszített közhelyeivel próbálták eltakarni; az a seb vérzett és üszkösödött tovább. De a trianoni hallgatás áldozata lett a közép-európai népek megbékélésének és történelmi együttműködésének ügye is, anélkül ugyanis, hogy a trianoni tályogot felnyitották és megtisztították volna, ennek a kiengesztelődésnek és összefogásnak semmi esélye sem lehetett.

Trianon – Mohács óta – a legfájóbb sebet ejtette a magyar nemzet testén, és teljesen természetes dolog volt az, hogy a Trianon utáni korszak magyar közvéleménye, nemcsak a hivatalos politika, hanem a szellemi élet és a magyarság legszélesebb tömegei sem fogadták el, fogadhatták el a diktatórikus békerendszer minden következményét. Csak a huszadik századi magyar költészet két – sok tekintetben egymás ellen is kijátszott vagy inkább kijátszani kívánt – óriására, Ady Endrere és Babits Mihályra hivatkozom. Mindketten egyforma fájdalommal és elkeseredéssel vetettek számot az országnak és a nemzet megcsonkításának lehetőségével, illetve következményeivel.

„Elpirulok – írta Ady *S ha Erdélyt elveszik?* című írásában, még 1912-ben, midőn a hódításokra vágyó bukaresti politika bejelentette erdélyi igényeit – a magam látszó romantikájától, de leírom, hogy Erdélynek külön lelke van, s fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanának le két ikergyermecket, a magyart és a román... Mi magyarok s az erdélyi románok gyökereinkkel lennének kiszakítva, mihelyst ez az örült militáris világ... diplomaták diagnózisa szerint kezd gyógyítani bennünket... Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamarosan megvalósulása lehet tüzes, vad álmodnak, mik nem minden alap nélkül kísértenek az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl a vad hazapolitika, s hazátlanná tenne két szerencsétlen s minden más nemes

fölszabadulásra joggal váró nációt.” Babits Mihály pedig közel négy évtized múlva, 1938 karácsonyán *Gondolatok az ólomgömb alatt* címmel a következőket jegyzi fel: „Rájövök, hogy nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonka ország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországot [...] Magyarország áll előttem megint, de nem a csonka, hanem az igazi, a történelmi Magyarország, a kerek, ép vonal, amely gyermekkorom óta belém idegződött... Szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem... S amint elképzelem ezt a gyönyörű, élő testet, első szerelmemet, megint elfog a kínzókamrák hangulata.”

Igen, a magyar irodalom és a magyar társadalom – nagyjából minden politikai véleménykülönbség ellenére a legitimistáktól a szociáldemokratákig – így érzett és gondolkodott a fenyegető, majd megvalósult Trianon felől. Trianon mindazonáltal nemcsak magyar tragédia volt: összeomlását és állandósult válságát okozta a közép-európai összefogás eszméjének is. Korábban voltak reményei és lehetőségei egy ilyen összefogásnak (maga Ady és Babits is ezeket a lehetőségeket szerette volna valóra váltani). A trianoni rendezéssel azonban a legkevésbé sem a történelmi igazságtétel jutott érvényre, hanem a fanatikus nacionalisták zsákmányoló szenvedélye és a kisebbségi sorba került és kényszerített népcsoportok létét és kultúráját fenyegető barbár intolerancia. Ezt a szomorú ténytet Trianon után igen sok nyugati államférfi és szellemi kiválóság is elismerte. Sőt többen ráeszméltek arra, hogy Trianon nem csupán a magyarság tragédiája, hanem egész Közép-Európa, sőt egész Európa tragédiája. A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai hanyatlását, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valósággal játékszerré vált a nagyhatalmak kezében.

A nyugati nagyhatalmakra valójában egy antidemokratikus területszerző sovinizmus erőszakolta rá a maga akaratát. Ezeknek a hatalmaknak, ha valóban a kölcsönös európai kiengesztelődés és együttműködés lehetőségét kívánják létrehozni, igazából egy minden érdekelt számára elfogadható kölcsönös kompromisszum kialakítására, ha tetszik, kikényszerítésére kellett volna törekedniök. Ez a kompromisszum azt jelentette volna, hogy Magyarország megmarad etnikai határai között, nagyjából abban az értelemben, ahogy ezt a Teleki Pál nevéhez fűződő nevezetes etnográfiai térkép rögzítette. Ezt a térképet annak idején a párizsi béketárgyalásokra utazó magyar kormánydelegáció is előterjesztette, midőn erre a térkép által is rögzített valóságos etnográfiai állapotról hivatkozva kért több körzetben méltányos döntést és ezt megalapozandó népszavazást. Ezt a jogos követelést azonban a békekonferencián vezető szerepet játszó (főleg francia) államférfiak rendre elutasították. Holott akkor például Pozsony, Komárom, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Szabadka egyértelműen a magyar nyelvterület határai között helyezkedett el, abszolút magyar többsége volt Kolozsvárnak, Marosvásárhelynek és relative magyar többsége Brassónak, sőt Temesváron is a második helyet foglalta el a magyarság a németek mögött. Mindenesetre egészen más határok jöttek volna létre, ha a magyarság saját számarányának megfelelően tarthatott volna meg Kárpát-medencei területeket.

Az első világháború utáni rendezés tulajdonképpen három érvelési rendszerre támaszkodott. 1. Az etnográfiai elv a népesség etnikai összetételét vette kiindulásnak: ezt sohasem alkalmazták Magyarország javára, s így mind Csehszlovákia, mind Románia, mind Jugoszlávia vonatkozásában igen nagy magyar tömbök kerültek idegen fennhatóság alá, közvetlenül a trianoni határ mentén: így a Partiumban, Kárpátalján, a Felvidéken és a Vajdaság Tisza-menti területein. 2. A történelmi elv, amely a területek korábbi

államjogi hovatartozását vette figyelembe; Magyarország ennek az elvnek az alapján semmiféle könnyítést sem kapott (holott például 3,5 millió németet csatoltak Csehszlovákiához, arra hivatkozva, hogy lakóterületük a történelmi cseh királysághoz tartozik). 3. Végül a gazdasági, közlekedési és stratégiai elv; ezt ugyancsak mindig következetesen alkalmazták Magyarországgal szemben, például a Dunától északra lévő magyar területek elcsatolásakor, ebben az esetben csehszlovák gazdasági érdekekre hivatkoztak, vagy az Arad-Nagyvárad-Szatmárnémeti-Máramarosziget-sáv Romániának juttatása alkalmával, amikor, mint ezt Palotás Zoltán *A trianoni határok* című 1990-ben megjelent könyve kimutatta, az szolgált indokul, hogy az itt (magyar lakosságú területen) húzódó vasútvonalra Bukarestnek szüksége van. Magyarország esetében egyaránt el estek az etnikai, történelmi és gazdasági-stratégiai kritériumok, s valóban minden helyi vitát Magyarország kárára oldott meg a „békekonzferencia”; az országot tulajdonképpen hadizsákmánynak tekintették, melyből minden jelentkezőnek bőven osztogatni lehet.

Ha a trianoni nagyhatalmak nem minden esetben a magyarság kárára akarták volna megoldani a háború utáni területi rendezést, akkor valójában létre lehetett volna hozni egy olyan helyzetet, amely kölcsönös kompromisszumokra épül, s megegyezéssel rendszer pedig elvezethetett volna a közép-európai térség egységének valamilyen helyreállításához. Lehetőség nyílt volna arra, hogy a létrejövő nemzeti államok között egy idő után az integrációs törekvések nyerjenek teret, és ezek az államok végül valamilyen (föderatív, konföderatív) államszövetségbe tömörüljenek. Ennek a kívánatos államszövetségnek a létrejöttét, sőt még a lehetőségét is egyértelműen Trianon akadályozta meg. Az, hogy a közép-európai kis országok képtelenek voltak szövetkezni és egymással összefogni, nos, ez vezetett a régió teljes politikai hanyatlásához és dezintegrációjához, mondhatnám így is, balkanizálódásához; végső soron pedig ez nyitott utat a Hitler, majd Sztálin által kezdeményezett hódítások és csatlósállami rendszer előtt. Ez tette lehetővé azt, hogy az egymástól elszigetelt, kölcsönösen gyűlölködő, egymásra kölcsönösen féltékeny országok sorra áldozatul eshettek annak a nagyhatalomnak, amelyik éppen be akarta kebelezni őket.

Trianon olyan történelmi tragédia, amelynek súlya azóta is bélyeget nyom Közép-Európa sorsára, és súlyosan megterheli az itt élő népek kapcsolatait. Mindenekelőtt azonban megterhelte a magyar történelmet és a nemzet kollektív emlékezetét, súlyos frusztrációkat okozott, és nagymértékben felelős azért, hogy a harmincas és negyvenes évek magyar kormányai a nemzet távlatosabb érdekeit hátrébe szorítva és a józan stratégiai gondolkodást figyelmen kívül hagyva az országot az európai jobboldali diktatúráknak kötelezték el, és történelmének egyik legpusztítóbb háborújába vezették. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti korszak minden más megfontolást elutasító politikai meggyőződését és szándékát a területi revízió jelentette, ennek a meggyőződésnek és szándéknak az indítéka azonban nem valamilyen imperialisztikus területszerző stratégia volt, hanem az elszenvedett igazságtalanság jóvátételének mindent legyőző akarata. Egyszerűen nem volt és nem lehetett magyar kormányzat, amely belenyugdott volna a Trianonban hozott ítéletbe, minthogy ezt az ítéletet a nemzet szinte egyöntetűen elutasította és igazságtételt követelt.

A magyarság nemcsak területi, gazdasági és hatalmi pozíciókat veszített el a trianoni döntések következtében, hanem súlyos lelki sérüléseket is elszenvedett. Ezekről a lelki sérülésekről hozott hírt az irodalom, midőn költeményekben, elbeszélésekben és személyes vallomásokban mérte fel a történelmi ország feldarabolásának, nagy magyar közösségek és régi kulturális központok elcsatolásának lelki következményeit. A hú-

szas évek magyar irodalma, és természetesen nemcsak az úgynevezett nemzeti-konzervativizmus írói, tehát Herczeg Ferenc, Vargha Gyula, Sík Sándor és Bodor Aladár, és nem is csupán a nemzeti radikálisok, mint Szabó Dezső és Oláh Gábor, hanem a liberális polgári irodalom képviselői, a Nyugat táborának nagyjai, közöttük Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, és az akkor fellépő fiatal írók, mint József Attila, Illyés Gyula, Dsida Jenő és Szabó Zoltán is őszinte fájdalommal beszéltek a trianoni Magyarország nyitott sebéiről, az elszakított magyarság mostoha helyzetéről és fájdalmairól.

Ezek az írók nem egyszer szülőföldjüket, szülővárosukat vagy ifjúságuk szeretett színhelyét veszítették el a trianoni döntéssel: Kosztolányi Szabadkát, Szabó Dezső Kolozsvárt, Tóth Árpád Aradot, Bodor Aladár Losoncot. De Juhász Gyula és Krúdy Gyula is elveszítették azokat a városokat, amelyek ifjúságuk otthonai voltak: Juhász Nagyváradot, Krúdy a szepességi városokat. Móricz Zsigmond is elveszítette azt az Erdélyt, amely munkásságának és eszmélkedésének egyik ihletője volt, s amelyről egy nem emlegetett művében, a Nyugat 1920-as évfolyamában közreadott *Erdély* című versében tett vallomást. A személyes veszteség mindenkinél fájdalommal szötte át a verseket, elbeszéléseket, visszaemlékezéseket, minthogy azt mindegyik író tudta vagy érezte, hogy szülővárosa hamarosan elveszíti azt a jellegét, azt a meghittséget, amely valamikor az otthonosság érzését keltette. Azok az írók, így Babits, Sík Sándor vagy Karinthy Frigyes, akiknek szülőhelye nem került idegen kézbe, ugyancsak fájdalommal gyászolták meg a régi ország letűntét, és hasonlóképpen szorongó szívvel mérték fel a veszteségeket. Már idéztem Babitsot, aki jóval a trianoni végzés után is arról beszélt, hogy számára mindaz, ami Magyarországgal megtörtént, felfoghatatlan képtelenséggel ér fel, és ugyancsak Babits adott hangot évtizedeken keresztül némaságba szorított *Csonka Magyarország* című versében az első világháború idején pacifista nézeteket valló írók ama meggyőződésének, hogy az erőszakkal szemben egyszer az igazságnak kell érvényre jutnia: „Nekem van rá jogom! Én elkiálthatom: Igazság!”

Nem lehet meglepő, hogy a trianoni fájdalmak hatották át az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar írók műveit, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyar irodalmak igen nagy részben éppen a trianoni fájdalmakból születtek. Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Kassa és Szabadka magyarjai mindenképpen úgy érezték, hogy a trianoni rendelkezések a magyarság ezeréves nemzeti létét sodorták veszélybe, és az új határok elvágták a természetes, megszokott és nélkülözhetetlen kulturális és személyes összeköttetéseket. A kisebbségi sorsba kényszerített magyar író egyszermind magára is maradt, hiszen elválasztották a nemzeti kultúra éltető közösségtől, és ha íróként és magyarként fenn akart maradni, neki magának kellett: írói alkotásai által új emberi közösséget létrehozni. A kisebbségi magyar író ezért nemcsak történelmi csalódottságának, sérelmeinek és gyötrődésének adott hangot, hanem annak a felelősség- és küldetésstudatának is, amelyre a nemzeti közösség újjáalakításának és a nemzeti identitás fenntartásának erkölcsi parancsa kötelezte. Ez a kettős: egyszerre fájdalmas és felelősségtudattól áthatott érzés szólalt meg az erdélyi Reményik Sándor, Áprily Lajos, Kós Károly, Makkai Sándor, Tamási Áron, Dsida Jenő és a felvidéki Győry Dezső, Mécs László műveiben.

A trianoni végzetre válaszoló magyar írók elsiratták elveszített szülőföldjüket és a történelmi országot, amely több mint ezer esztendőn át állott fenn, s mindig dacolni tudott a változó idők viharával, az elveszített világháború, a szomszédos államok területszerző mohósága és a békecsináló nagyhatalmak ellenséges magatartása következté-

ben mégis el kellett buknia. A gyász érzésébe mindazonáltal nem vegyült el a bosszú-állás, a reváns szelleme. Aki a Trianon utáni magyar irodalmat, legalábbis a legjobb írók műveit fellapozza, bizonyosságot szerezhet arról, hogy ezektől az íróktól távol állott a gyűlöletkeltésnek az a szelleme, amely a politikai életben rendre megjelent, különben nemcsak a hazai, hanem az utódállami „kisantant” politikában is. A magyar írók sohasem beszéltek gyűlölettel a román, a szlovák vagy a szerb népről és kultúráról, ellenkezőleg, igyekeztek kapcsolatot találni ezekkel a kultúrákkal egy kívánt és remélt általános európai kiengesztelődés és együttműködés keretében. Babits, Kosztolányi és Móricz Zsigmond vagy később József Attila és Illyés Gyula munkássága széleskörű és gazdag bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy mindig keresték a közép-európai összefogás lehetőségét, és kezdeményezték a Duna-völgyi kulturális kapcsolatot. Miért kellett volna hallgatniuk arról, ami őket keserűséggel töltötte el, amit súlyos történelmi tragédiának érezték?

Az, hogy a magyarság és a magyar irodalom Trianonra válaszoló érzelmeinek korabeli kinyilvánítása a feledés homályába került, valójában politikai döntések és tiltások eredménye volt, és lelki sérülésekhez vezetett. Az ugyanis mindig közösségi frusztrációk okoz, ha valamilyen történelmi vereséget és traumát nem enged „kibeszélni” és ezzel lelki megoldáshoz segíteni a hatalom. A két világháború közötti magyar irodalom ezt a lelki megoldást próbálta elérni azzal, hogy nyíltan beszélt az elszenvedett egyéni és kollektív sérelmekről és veszteségekről. A nyílt beszédben ott rejtett a feloldás vágya és igénye, íróink olyan szellemi pozíciót és olyan lelki készenlétet szerettek volna kialakítani, amely a magyarság számára lehetővé teszi azt, hogy Trianon után is fenntartsa a maga nemzeti folytonosságát és kulturális önazonosságát, oly módon, hogy ez a magyarság vállalja a történelmi ország egészének szellemi örökségét, és az új helyzetnek megfelelően hozza létre a közösségi szolidaritás új hálóját, amely természetes módon kiterjed a kisebbségi helyzetbe szorított magyarokra is.

A „trianoni irodalmat” érő legnagyobb kihívás ugyanis éppen abban volt, hogy a magyarság egy pusztán sérelmi magatartást választ, amely kizárólag történelmi igazságtételre törekszik, és nem törődik mással, mint az elszenvedett igazságtalanság jóvátételével, avagy ki tud alakítani egy új nemzeti tudatot, amely a nemzethez való tartozás elsődleges kritériumait nem a területben, az államban és a politikai egységben határozza meg, hanem a nyelvben, a történelmi hagyományban, a kulturális közösségben. A „trianoni irodalom” legnagyobb eredménye, máig érvényes tanulsága, hogy a kulturális és „lelki” nemzetnek ehhez az eszméjéhez eljutott, hogy a gyász érzései és a gyötördés vallomásai után számot tudott vetni a „lelki” nemzet felépítésének esélyeivel és tennivalóival. Valójában Trianon után vált általános meggyőződéssé, legalábbis a hazai és a kisebbségi magyar irodalmak magasabb fórumain és legmagasabb szellemei között, hogy a nemzet több, mint a politikai együvértartozás, tágasabb, mint a földrajzi és állami közösség, és az ország fogalmának van egy szellemi-lelki dimenziója, amelyben nem a területnek, hanem a történelemnek, a hagyománynak, a kultúrának és a lelki közösségnek van elsődleges szerepe. Ezt a meggyőződést igen sokan szóltatták meg a két világháború között Babits Mihálytól Illyés Gyuláig, és talán éppen az első költő adott neki klasszikus megfogalmazást *Hazám!* című költeményének *Az igazi ország* címet viselő szakaszában:

*Szállj ki, lelkem, keresd meg hazámat!
Oly hazáról álmodtam én hajdan,
mely nem ismer se kardot, se vámot,*

*s mint maga a lélek, oszthatatlan.
Álmodj, lelkem, álmodjad hazámat,
mely nem szorul fegyverre, se vértre,
mert nem holt rög, hanem élő lélek.*

*Galamb álom! s rókéák rágtak érte;
oda-féltő kapzsi szenvedélyek.
Az én álmom sohse legyen róka!
Az én tanyám' magassága védjel!
Lelkem madár, tág egek lakója,
noha mindig visszajár fészékébe.*

A haza fogalomköre a „trianoni irodalom” következtében bizonyos mértékig átalakult, és ennek révén kétségtelenül megújult, megerősödött és gazdagodott. A Babits és Kosztolányi, József Attila és Illyés Gyula, Kós Károly és Reményik Sándor által képviselt új nemzetieszme ugyanakkor nem járt együtt elzárkózással, nem vezetett a kulturális izoláció kísérletéhez. Ellenkezőleg, irodalmunkban talán sohasem volt olyan erős a közép-európai összefogás gondolata, a dunai népek együttműködésének vágya, mint éppen Trianon után. Ez a gondolat nagy történelmi hagyományokra épült: Kossuth Lajos és Teleki László eszmei örökségére, Ady Endre és Jászi Oszkár ideáljaira. A dunai együttműködés eszméi erősödtek fel a román írókkal kapcsolatokat kereső Babitsnál, a szerb irodalommal ismerkedő Kosztolányinál vagy éppen a szlovák és román költőket fordító József Attilánál, aki különben a közép-európai kiengesztelődés időtálló valótlóságát tette *A Dunánál* című versének zárószavaiban:

*... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk: és nem is kevés.*

Ugyancsak a kölcsönös kiengesztelődés eszméje öltött alakot olyan költőknél és íróknál, mint Győry Dezső, Mécs László, Tamási Áron vagy éppen Illyés Gyula, aki *A Dunánál, Esztergomban* című nevezetes versében fejezte ki haragját amiatt, hogy a határok elválasztják egymástól az embereket és a népeket, egyszersmind azt az elszánt akaratát, hogy az éssznek, a képzeletnek és a bátorságnak, tehát az emberi szellemnek ezeket a határokat egyszer le kell bontania:

*Országom határa! – melyben
jogom van fennen énekelnem,
hol hangom otthonosan rebben,
mint jó visszhangzású teremben.*

*Melynek én is, ha nyelvem bírja,
szívbéli, zengő akaratja,
követe lehetek, kiáltva
kiáltó szava a világba.*

*Minden árok és határ ellen,
minden átok és csaták ellen,
minden ellen, mi gátat vehet
mi bátor, tisztuló szívűnknek!*

A „trianoni irodalom” történeti és szellemi ívelése ilyen módon a kétségbeeséstől az erőgyűjtésig, a nemzethalál képzelettel keltette szorongástól egy új nemzetszme és a közép-európai regionális kötődések kialakításának vágyáig, a megalázottságtól és a veszteségtudattól a „lelki nemzet” és a „dunai patriotizmus” felépítésének írói erőfeszítéséig halad. Ezért tarthatjuk mulasztásnak és veszteségnek e „trianoni irodalom” módszeres elsüllyesztését és elhallgatását, azt, hogy a trianoni döntésekre reflektáló versek, elbeszélések és írói vallomások hosszú évtizedeken keresztül kimaradtak legnagyobb íróink összegyűjtött művei közül, nem emlegette őket az irodalomtörténet-írás, és nem tudhatott róluk az irodalmi köztudat, az olvasó. A jelen antológia ennek az elhallgatott „trianoni irodalomnak” a felidezésére és bemutatására tesz kísérletet, éppen a trianoni végzések háromnegyed évszázados fordulóján. Olyan írások válogatását kapja kézhez az olvasó, amelyek évtizedek óta nem jelenhettek meg, és szinte ismeretlenek voltak még az irodalomértő közönség körében is. Így Babits Mihály *A repülő falu*, Kosztolányi Dezső *Égi jogász*, Móricz Zsigmond *Egy akol, egy pásztor*, Krúdy Gyula *Az utolsó garabonciás*, Szabó Dezső *Kálvinista legenda* és Karinthy Frigyes *Levél* című elbeszélései, illetve vallomásai, valamint egy kisebb kötetre való vers a korszak legnagyobb költőitől. Munkámat az a tudat és meggyőződés vezette, hogy múltunkat, régi fájdalmainkat és e fájdalmak feloldására tett erőfeszítéseinket nem szabad elhallgatni a jelen elől, hiszen, ha nagy közös történelmi megpróbáltatásainkról és sérüléseinkről hallgatunk, akkor a múltat sohasem fogja „békévé oldani az emlékezés”.

ROMÁNY PÁL

Serege nem volt, „csak” súlya

„Együtt kapaszkodunk az abszolút értékekbe, s azok arról nevezetesen, hogy bennük nem lehet elválasztani az embert és a dolgokat, érzést és szándékokat.”

(Bibó István levele Erdei Ferenchez, 1936.)

Sok-sok éven át formálódott az a barátság, amelynek egyik korai igazolása Bibó és Erdei levelezése. A fiatal joghallgatók barátságát gazdagították a szegedi egyetemi évek, az alföldi tanyákon és az értelmiségi világban való találkozások, s ápolták azt Európa nagyvárosaiban tett „kalandozásaik” során is. Nem szűnt meg a barátság útjaik szétválása után sem, nem vesztették egymást szem elől a börtönévek után. Így mondhatta el Bibó – negyven évvel a mottóban idézett, Nyugatról küldött levele után – Erdeiről a következőket: „Bármilyen politikai konstelláció számára mindig tudott nyújtani valamit. Volt saját súlya. Ahová őt bevonták, az ügy valamit előrébb lendült. Bizonyos, hogy sem Rákosiék, sem Kádárék számára nem az a tömeg lehetett lényeges, amit ő megmozdítani tud, az események hol egyik, hol másik irányba túlmentek rajta és nem adott meg az a lehetőség, hogy nagy tömegeket kellő pillanatban jól meg tudjon mozdítani.” (Huszár Tibor: Bibó István. Magyar Krónika, 1989.)

A XX. század Magyarországa, falusi világa, értelmiségi csoportjainak formálódása nem értelmezhető Erdei Ferenc szerepének, munkássága hatásának ismerete nélkül.

1.

Serege – valóban – soha nem volt Erdeinek, de csapattal mindig rendelkezhetett. A *Futóhomok* megírásával már 1937-ben berobbant a hazai valóság-irodalomba, hogy azután évente tegyen le egy-egy kötetet a szociográfiát olvasók asztalára. *Nem a falunak* írt, hiszen 5 pengő volt egy-egy kötet ára (a búza tőzsdei évi átlagára pedig csak 16,66 pengő/q 1936-ban), *de mindenkor a faluért*, a magyar paraszttársadalomért. Társai voltak a népi írók, csapatát képezte a polgárosulni vágyó fiatal értelmiség. A Győrffy István kollégiumból, később a *Népi Kollégiumok Országos Szövetsége* tagkollégiumaiból kirajzó ezrek is részét képezték az „Erdei-csapatnak”. És illik számon tartani: egy nagy agrár-népsűrűségű országban, a latifundiumok földjén más akusztikát kap egy „parasztirodalom”, mint az urbanizálódott országokban. *Magyarország* pedig *Erdei egész életében nagy agrár-népsűrűségű ország* – nem csupán nagy agrárkereső aránnyal rendelkező ország – maradt.

Az a szociográfia, amit a *Magyarország felfedezése* sorozat akkori szerzői műveltek, ismerőssé tették szerzőiket azok előtt is, akik nem olvasták könyveiket. *Járták az országot*, egymás között felosztva. Erdei a Duna-Tisza közét vállalta fel. Ifjúkori választásához hű maradt, visszajárt. A *Futóhomok* után is, később is.

Legelőször az 1928-as nyarat töltötte a Kétvíz-köz tanyái között szabadon vándorolva. Később már ajánlólevéllel. Az 1939. évi kiadású irat igazolja, hogy „...dr. Erdei Ferenc író úr a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudomány Egyetem Néprajzi Intézetének megbízásából Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén néprajzi és szociográfiai ta-

nulmányokat végez az egyetemi néprajzi Intézet Táj- és Népkutató Csoport munkája keretében, mely dr. gróf Teleki Pál, m. kir. Miniszterelnök úr legfelsőbb irányítása mellett működik. Felkérem [...] nemzeti kultúránk minden hívét, hogy [...] támogatni szíveskedjék." Az aláíró: dr. Györffy István egyetemi nyilv. r. tanár.

Vonzódott Erdei a parasztpolgárok, a polgárgazdák városaihoz, a vállalkozó kertészekhez – „makói rokonaihoz” –, becsülte a *Három Várost*; a sokszínű *Bácskát*. Számos barátja élt a Kétvíz-köz falvaiban, gazdaságaiban. A német megszállás idején is ott bújt meg. Ismerősök között. És egy kiskunsági tanyán vészelt át – a szabad Szegedre igyekezve – a front elvonulását.

A legnagyobb csapata talán akkor volt Erdeinek, amikor a Hazafias Népfront főtitkári székében, a sokat emlegetett kerek asztal mellé telepedett. Már jól ismerte az országot, és az országból is sokan ismerték őt, mert Erdei „helybe ment”, hiszen következetesen törekedett a gyakorlat tanulmányozására. A gazdaságokat, a szövetkezeteket olyanoknak tekintette, mint az orvosegyetemek a klinikát. Ahol vizsgázik az elmélet, s ahonnan tapasztalatot, inspirációt meríthet a kutatás számára. A *Szabad Föld*nek adott interjújában mondta 1964. júniusában: „most, hogy ide kerültem, ugyanúgy kitérult előttem a világ, egész társadalmi életünk, mint falukutató koromban. Tehát újból az élet egésze áll előttem, s munkám központja továbbra is a parasztság, a falu, a mezőgazdaság”.

Járja a vidéket, egyedül, vagy munkatársaival. Szociológusként is, kutatóként is gyűjtögeti a „riportjait”. Bevallja Földeáki Bélának: „Irigylem *Sánta Ferencet* a »Húsz óras« riportjáért. Azért is mert olyan erős mű, talán remekmű is, de azért is, mert ez az a műfaj, amiben szerintem a legtöbbet ki lehet mondani a világról, történelemről és társadalomról.” Erdei irigylése őszinte, ösztönző volt.

Ezután is ír még több szakmunkát, áttekinti a szülőföld agrár- és emberföldrajzát, megírja a *Város és vidéke* című könyvét. A nagy, a háború előtti szociológiai sorozat megismétlése azonban végérvényesen elmarad.

2.

Erdei Ferenc helyét, szerepét nem rendezte még el a történettudomány. Az agrártörténeti sem. Nincs egyedül. Közép-európai sors, magyar sors? Erdei portréját húsz évvel ezelőtt felrakták a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium falára. Nem azért, mert miniszter volt kétszer is, majd *Nagy Imre* első kormányának igazságügy-minisztereként előterjesztette az amnesztia rendeletet, eltörölte a kulákklistát, hanem azért, mert többszörös *Kossuth-díjas agrárkutató volt*. A „rendszer váltás” lázában levették, a helyét bemalterozták. Most ismét látható, visszarakták az árkádok alá.

(Osztályismétlő nebulók. Kecskeméten a „fordulat évében” lemeszelték a város-házi díszterem ama freskóját, amelyen Benczúr a kiegyezés utáni koronázást festette meg. A márványtáblát is bekenték, amely arra emlékeztetett, hogy ki volt a város polgármestere, az ország miniszterelnöke és apostoli királya, amikor – a millenniumra – felépült a gyönyörű helyi parlament.)

Erdei Ferenc nem tehet arról, hogy a mai állapotába került a mezőgazdaság, hogy a legnagyobb mértékben nálunk esett vissza – igaz, egy korábbi magas színvonalhoz képest – az agrártermelés, a jövedelem színvonala, az egykori KGST országok közül. Abban viszont nem kis szerepe volt Erdeinek, hogy a magyar falvakban, ahol három és több szobás lakásokat csak mutatóba lehetett találni 1949-ben (2,7 százalék), negyven évvel később már az összes lakás 42,6 százaléka ilyen volt. Egy nemzedék életében átépült a falu.

Úgy tűnik, még várni kell, hogy a helyükre kerüljenek a dolgok, az értékek, a mértékek és a tévedések. És arra is, hogy a valóság, a jövő formálása legyen a legfontosabb, ne a múlt átrendezése.

Az elmúlt negyedszázad – láthatóan – még kevésnek bizonyult arra, hogy Erdei életútját teljes mértékben értékelni, felmérni lehessen. Kevésnek, mert a *történelmi viszonyok*, a hatások értékeléséhez rövid még az idő. A személyes élmények esetlegesek. Különböző előjelű elfogultsággal is lehet találkozni. Az életpálya publikált értékelései – legyenek bár kiváló színvonalúak – alig változtattak bizonyos megítéléseken. Önéletírását sajnos nem fejezte be.

Hogy mivel azonosult, mit tudott másképpen tenni, mint mások tudtak vagy akartak volna, miképpen lehetett használni, önmagához hű maradni Rákosi Mátyás, vagy Nagy Imre kormányában – még nagyrészt rendezetlen kép. Levelezései, korabeli vitái, írásai hiányosan ismertek. Az *újjazdák*ról például 1947-ben írta: „Az igaerőhiány olyan mértékű a földhözjutottaknál, hogy földjük megmunkálását csak a legnagyobb kínok közt és mindig elkésve tudják biztosítani... A földhözjuttatott parasztok nemcsak tőkeszegények, hanem egyenesen teljes ellátatlanságban és nyomorúságban élnek. Ha egy félreállt szociológus, ha csupán egy lázongó népi író sorolja ezeket – ki figyel oda a korabeli Magyarországon?

Erdeti is elmegetett volna az országból, mint sokan a korszak politikusai közül. Nyugat befogadta volna az új Magyarország első volt belügyminiszterét, az író. Megtanult volna ő is jól angolul, esetleg könyvet is írt volna még az emigrációban. A mezőgazdaság kollektivizálása akkor vajon elmarad Magyarországon?

Nem akart, nem tudott elmenni Erdeti. Volt egy kortársa, aki azzal indokolta emigrációját, hogy – felkészültségénél fogva, szemben másokkal (a „tömegegél”) – tudta, látta: ami a pohárban van, nem egyszerűen víz, hanem H₂O. Erdeti is tudta – és *kiírta a poharat*. Milliókkal együtt, akik maradtak...

A magyar népi mozgalom története című könyvében (Püski, New York, 1983) írja *Borbándi Gyula*: „Erdeti Ferenc esetében sok jeltől ítélve az feltételezhető, hogy minden más politikai út lehetetlenségének a felismerése és az a meggyőződés vezethette, hogy *szerepvállalásával az elkerülhetetlent enyhítheti*... Nem szakította meg népi kapcsolatait, hanem felkarolta a hozzá támogatásért folyamodó hajdani parasztpártiakat.” (Kiemelés: R. P.) Változó eredménnyel persze, hiszen az ösvények néha a semmibe vezettek. S volt, hogy az ösvényeket is széttaposták, sőt: szétlőtték. Mint belügyminiszter utódját a saját lakásában...

Tévedéseit számon tartotta. Volt amiről írt is. Köztük a nagy csalódásról, a tanyai élet modernizálásának elmaradásáról, mint „történelmi leckéről”, mint szükséges „pót-vizsgáról”. További kutatások, értő történészek még egyéb vallomásokra, megértést segítő adalékokra is bukkanhatnak. Más életutak is válaszolhatnak Erdeti pályájának kérdéseire. Válaszolhatnak talán *Gombár Csabának* is, aki – némi kétkedéssel – 1980-ban azt írta a *Tiszatáj* emlékezetes számában, hogy „a XX. századi magyar történelemben nem az államférfi Erdeti Ferenc lesz a követésre serkentő példa, hanem a pártalapító ifjú politikus és az az idős Erdeti Ferenc, aki a kedvezőbbé tett szocialista politika körülményei között a 60-as évtizedben megújulva, mindenféle miniszteri tárca nélkül, párt nélkül és párton kívül valódi parasztpolitikusként államférfivá magasodott”.

Erdetire bizonyosan illik a neves *erdélyi* prédikátornak, *Bod Péternek* a XVIII. században megfogalmazott tézise: „Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek.” Erdeti *használni* akart, amikor úgy gondolta, hogy „lehetne”.

3.

Magyarország utóbbi félszázadában is elkelt a segítség. Sok olyan folyamat, különleges alkalom volt, amikor hinni lehetett abban (s *kellett* is, a reményt nem feladva), hogy aki tud és aki akar, segíthet. Természetesen csak akkor, ha – *Fekete Gyula* szavaival – nem a járda széléről szemléli a történelmet. Erdei tudott is, akart is, ment az úton.

A korról, különösen az 1960 utáni időről, még van mit föltárni. Új és új dokumentumok, kallódó írások kerülnek elő. És vannak tények, amikről sohasem kerül elő írás, mert nem is készült. Két ilyen, Erdei fellépéséhez kötődő történetet kívánok felidézni.

Az egyik, a hatvanas évek közepén, a *termelőszövetkezeti szövetségek* megalakításával kapcsolatos, a másik a *báztáji gazdaságok ügye*. Az elsőből sarjadt a napjainkban erősödő *termék-tanácsok* szervezete, a másikkól – még a hetvenes években – a mezőgazdasági *kistermelés*, mint a „magyar agrármodell” egyik fő eleme.

A „termék-tanácsok” koraszülöttsége

A hazai szövetkezeti élet alakulásának fontos fókuszát képezte a hatvanas években a kormányzó egypárt két bizottsága. Az egyik a Gazdaságpolitikai Bizottság (GPB) volt, *Nyers Rezső* vezetésével, a másik a szövetkezetpolitikai, amit csak munkaközösségi „státuszban” tartottak. Az elődje, az agrárpolitikai elnevezésű testület bizottsági rangú volt, de azt „lefokozták”. (A különbség lényeges volt: a bizottság hozhatott határozatokat a pártszervekre, a munkaközösség nem. Ajánlásait – ha határozottá kívánta emelni – a GPB, vagy közvetlenül a Politikai Bizottság elé terjeszthette.) Erdei Ferenc alakulásától tagja volt a Szövetkezetpolitikai Munkaközösségnek (SZMK), amelynek elnöke *Fehér Lajos* volt, a minisztertanács elnökhelyettese, a Politikai Bizottságnak (párt elnökségnek) a tagja.

Az SZMK minden fontos szövetkezeti kérdést, jogszabálytervezetet – szakértők bevonásával – előzetesen megtárgyalta. Üléseiről – sajnos – csak tömörített emlékeztetők készültek, amelyek jószerivel az elfogadott állásfoglalásoknak csak a téziseit tartalmazzák. Az új gazdasági mechanizmus agrártémáit tárgyalva került napirendre a termelőszövetkezetek érdekképviselete, a szövetségek megalakítása. Erdei azt képviselte, hogy a szövetségek (1) ne igazodjanak a közigazgatási határokhoz, (2) szabadon választhassák meg a szövetkezetek a szövetségi tagságot és (3) a területi mellett alakulhassanak ágazati (szakmai) szövetségek is. Ennek megfelelően egy-egy szövetkezet annyi szövetséghez kapcsolódjék, amennyihez az érdekei megkívánják.

Az első javaslatból annyi valósult meg, hogy a járási határokat ugyan átszelhették a teszövek, de a megyei határokat nem. *Fehér Lajos* látta, hogy hiányzott a politikai fogadókézség a „piaci szabadságra törő” konstrukciók iránt. A sokat akarás azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy változatlan (azaz: „kincstári”) marad a szövetkezeti érdekképviselet. Annyi azonban történt, hogy megyénként több szövetség alakult (országosan 45 tájra). A bizalom hiánya gátolta meg a második pont érvényesítését is. A 3. javaslatból, a szakmai profilú szövetségekből – amelyek eleve nem tartozhattak volna a megyei hierarchiákba – csak egy valósult meg, a halászlai tsz-ek szövetsége. Azaz: nem született meg akkor sem a termelési rendszer, sem a termék-tanács *előképe*. Erdei pedig mellettük, értük érvelt. Kamara sem született, mert Jugoszláviában már volt, sőt tanulmányozták is a „revizionista gyakorlatot”, amit gyanús lett volna átvennie az 56 utáni Magyarországnak. Legalább is ez lett a döntés. Érthetően – *ma már* –, hiszen a TOT-tal szemben is volt fenntartás, hogy nem válik-e egy kései parasztpárttá?

A „visszahúzó háztáji” támogatása

A háztáji létezését szükséges rossznak, „kapitalista csökevénynek” tartották sokan, különösen az alacsonyabb szintű pártszervekben, valamint a már erősödő szövetkezetek vezetőinek körében, és némely sajtóklubban. Abban, hogy változott a háztáji megítélése, hogy a hetvenes években eljutottunk a kistermelés megbecsüléséig, az 1976-os minisztertanácsi határozatban részletezett támogatásig, az otthoni (háztáji) munkának alkalmazotti (tagsági) járandóságba, tb-be való beszámításáig, meghatározott – ma már 1 milliós árbevétel – adómentességig stb., ott van Erdei tekintélye, fellépésének ereje is. *A Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének igazgatójaként* – esetenként az FM-mel szemben – lépett fel, szuverén módon kialakított agrárpolitikai tézisei mentén.

Vállalta a „parasztpártisága” miatti megjegyzéseket, a „járási szint” felzúdulását egy-egy „maszek-pártoló”, „népfrontos” írása miatt. Talált ehhez szövetségeseket is. Azok között is, akik előbb rövid, átmeneti időt gondoltak a háztájinak, s kényszerű túrúsüket hangoztatták, de más körökben is.

Az 1967. évi tsz kongresszuson már elmondhatta: „Ma már eljutottunk annak felismeréséig, hogy a közös gazdaság és a tagok háztáji gazdaságai *együttesen* alkotják a szövetkezeti gazdálkodás szerves egységét, s tudatosan ezen az alapon kell termelőszövetkezeteink fejlesztését előmozdítani. *Ezt már a szövetkezeti vezetők is kezdik belátni*, s mind több olyan szövetkezeti vezető és elnök van, akik nemcsak a közös nagyüzem vezetői, hanem az *egész termelőszövetkezeté*, beleértve a tagok háztáji gazdálkodását.” (Kiemelések: R. P.)

E gondolatokra persze még többször vissza kellett térni. Téma volt az Országgyűlés 1975. évi őszi ülészakán, meg a pártközpontban, a SZOT-ban is. A „háztájizás” sokáig megbélyegzés számba ment bizonyos körökben. Erdei – s persze Fehér Lajos – egykori kiállása nélkül még nehezebb lett volna, később, már nélkülük, a megújuló szembenállásokat, sőt támadásokat visszazorítani. Mert az nem szűnt meg sem itthon, sem a „táborban”. Még 1984-ben (!) is a következők olvashatók pl. a Leningrádi Egyetem Közleményeiben: „A háztáji nem közös, *de nem is magángazdaság*, specifikus gazdasági forma ... a háztájiból szerezhető jövedelem nem lehet magasabb a közösből származó jövedelemnél”. (M. A. Alekszev, 1984) A túlélő ideológia...

4.

Erdei sokat járta az országot, sokat volt úton. Látni akarta az élet változását, szépségeit, örömeit, meg a kedvezőtlen állapotát is. Nagyüzemi vezetők, „kollégái” előtt, az 1960. évi bábolnai üzemszervezési tanácskozáson mondott felszólalásában ez utóbbiról így vallott: „Ahogyan nem lehet belenyugodni abba, hogy kevesebbet termeljenek, mint amennyit lehet, úgy abba sem lehet belenyugodni, hogy a mezőgazdasági dolgozó helyzete csak halványan is emlékeztessen a volt uradalmi cseléd, a béres helyzetére. Ha nem lenne elegendő gazdasági indoka, akkor is lenne egy emberi oka a szocialista mezőgazdaságnak, amiért ezt nem tűrheti el.”

Humanizmus, emancipáció a „társadalom alatti” népcsoportoknak? Bizonyosan ez is, az is. S főleg: hűség az indulás, a falukutató egykori vállalásához. Nemcsak arról volt szó, hogy 1960-ban még lakták a közöskonyhás cselédlakásokat a volt uradalmi majorokban (csak 1976-ban indul országos akció a felszámolásukért), hanem másról is, többről is. Erdei ezt élte, belülről látta, és nem hagyta szó nélkül.

Baráti környezetben közlékenyebbé vált, jóllehet tartózkodása mindig megmaradt. Különösen a kecskeméti mezőgazdasági kutatóintézet igazgatójánál, a vele egykorú akadémikusnál, *Mészöly Gyulánál* érezte jól magát. Egy kurta megjegyzés erejéig ott ejtette el egyik bánatát, hogy milyen visszhangtalan maradt az 1959-ben kiadott *Mezőgazdaság és szövetkezet* című könyve. Ebben a munkájában Hollandiától Kínáig áttekinti a szövetkezeti formációkat, történetüket és szerepüket. A sokféleség mellett érvelt, keveseknek... Nagyívű munka, azóta sem született hasonló. Gondolhatott volna külföldi kiadásra is. Am Erdei nézetei nehezen voltak besorolhatók az egyennézetekbe. Keleten nyugatiasnak, Nyugaton keletiesnek tartották. Pedig egyszerűen *plebejus volt*, a szó köznapri értelmében. Önmagát – még a harmincas években írt börtönnaplója tanúsága szerint – a parasztság nagykövetének tekintette, arra szegődött.

Sokat elárult az is a felfogásáról, hogy kikhez vonzódott, milyen barátságokat tartott. *Adyt* nem ismerhette, de – *Juhász Gyula* verseivel együtt – gyakran idézte a költeményeit. *Ady* miatt viszont barátságot köt *Dénes Zsófiával*, hogy minél többet tudjon meg a „Hortobágy poétájának” életéről. *Illyés Gyulával*, *Veres Péterrel*, *Darvassal* és *Kovács Imrével* együtt szerkesztik – a német megszállásig – a *Szabad Szót*. *Móricz Zsigmondhoz*, majd *Szabó Pálhoz* is kötődik. Élete végéig figyelt az irodalomra, különösen a valóságot láttató irodalmi munkákra. *Csák Gyulát*, *Galgóczi Erzsébetet* és még több fiatal íróat már a hatvanas évek elején alkotótársainak tekinti.

Galgóczinak küldi egyik utolsó levelét 1971. márciusában. A „tanítvány” új kötetének elolvasását nyugtázva megírja: „Nem dicsérem külön a könyvét, hiszen tudja, hogy sokra becsülöm, de vitám is van vele, amit már nem egyszer ki is fejtettem.” És egy ritka, levélbe illő önvallomás arról, hogy élete során váltakozva bírálták a radikális újat akarásáért is, meg a hagyományok óvásáért, a fontolva haladásáért is. Pedig „*igazában véve én egyszerre vagyok modernista és tradicionalista*” – szölt az utolsó üzenet. (*Galgóczi Erzsébet Emlékkönyv*. Szerk.: Vasy Géza, Szépirodalmi Könyvműhely, 1995.)

Karácsonykor, tavaly lett volna 85 éves. Huszonöt éve elment. Ezek kísérték ki a makói temetőbe 1971 virágos májusában. Azóta követte felesége és alkotótársa, *Majláth Jolán*, valamint fia, a népi építészet hagyományait élesztgető fiatal mérnök, *Erdei András* is.

Végül álljon itt a közeli barát, *Bibó István* kettőjükre mondott metaforája: „Erdei Ferenc magatartásában nem úgy volt forradalmár, ahogyan a szó rossz értelmében forradalmár, aki mindenáron akarja a forradalmat, mert az neki lélektani szükséglete... Én nem szerettem felgyújtani a kastélyt, de Erdei számára sem volt fontos, hogy felgyútsák a kastélyt...” – mondotta filmszalagra 1976-ban.

Igen, Erdei csak a világot tagadta – mint a *Parasztok* végzavában –, amely úr és paraszt, s embernek törekedett, aki túl van ezeken.

K R I T I K A

A hetvenes évek első fele

FODOR ANDRÁS ÚJABB NAPLÓJEGYZETEI

Lehetséges, hogy korszakunk legvitathatatlanabb művei a naplójegyzetek lesznek? E kérdésem költői is, de nemcsak az. Olyan fokú értékzavarodottság uralja a kilencvenes éveket – s részben már a nyolcvanasokat is –, hogy abban a „hagyományos”, a „realista” műveknek szinte már nyugtázó bölintás sem jut, az epika, majd nyomában a líra is látványosan új utakon bolyong, s az irodalmi műformák közül talán egyedül a napló őrizhette meg a neveltségesség bélyege nélkül azt a fajta dokumentatív hűséget, realista észjárást és kifejezőmódot, amely a hatvanas években még epikánk és dráma-irodalmunk döntő többségét jellemezte. Lehet természetesen a napló is ezerféle, de itt még senki nem vonta kétségbe a hagyomány létjogát.

Fodor András közismerten egyik legszorgosabb naplóírónk, aki kamaszkora, azaz a második világháború éveitől vezet napi rendszerességgel feljegyzéseit. Ezekből idáig két válogatás is megjelent, előbb az *Ezer este Fülep Lajossal* (1986), majd *A Kollégium* (1991). Az előbbi az Eötvös kollégiumbeli gólyáskodástól Fülep 1970-es haláláig válogat a korabeli feljegyzésekben, a második a kollégiumi éveket (1947–1950) emeli ki, tehát egy kisebb metszetet mutat be részletesebben a korábbi könyv majd negyed százados anyagából. *A hetvenes évek* címet kapó újabb válogatás szerves folytatása az eddigi közléseknek: azzal az esztendővel indul, amelynek őszén meghalt Fülep Lajos, de magából az 1970-es évekből alig ismételi meg korábban már közölt naplójegyzetet, csupán csak annyit, amennyi az adott esztendő teljesebb megértéséhez szükséges. Így viszont annak, akit éppen ez az év érdekel alaposabban, célszerű a régi és a mostani kötetet párhuzamosan olvasni: még így sem mindent, de sokkal többet kapunk az eredetileg még terjedelmesebb feljegyzésekből.

Azon túl, hogy az 1970-es évvel szakadt meg a hajdani közlés, indokolja-e más is, hogy éppen innen folytatódjon? Természetesen, bár ez nem rögtön mutatkozik meg, s igazán csak akkor válik majd nyilvánvalóvá, ha a hetvenes évek második felének anyaga is olvasható lesz az 1970-1974-es éveké után. Komoly különbség van ugyanis az évtized két fele között. Az első évek: a reformlendület és annak – a felszínen egyelőre még alig megmutatkozó megtörése, az illúziók részbeni továbbélése a kelet-európai szocializmus külön világáról és fejlődési lehetőségeiről. Az évtized második fele, s főként az évtizedforduló, végső érvekként a lengyelországi eseményekkel viszont óhatatlanul a kudarcok sorozatára mutat már rá, a „fejlődés” megakadására, lehetetlenségére, amit bárki megérezhetett az életszínvonal stagnálásában, a megkezdődő inflációban. Ennek megfelelően az ellenzékiesség jellege és annak a hatalom által való kezelése is más az évtized két felében: a szélmalomharcok és a látványos rendőri és belügyi fellépések után komolyabban kezd szervezkedni az ellenzék és finomabb módszerekhez kénytelen nyúlni a hatalom. A szellemi élet egészében, s azon belül az irodalomban is nagy változások vannak 1970-től 1980 tájáig. „A szocializmus útja” itt is mindinkább idézőjelbe tevődik, a marxizmus primátusa mind virtuálisabbá válik, következőképpen kezd

megmutatkozni az a fajta irányzatosság, amely ellen korábban annyit és annyiféle esz-közszel hadakozott a művelődéspolitiká. Egyáltalában maga az irodalompolitika is több-értelművé és többértékűvé válik. Évtizedeken át csak a hatalom irodalompolitikájáról lehetett szó, az volt hol megengedőbb, hol diktatórikusabb, de mindig minden kérdésre választ adó. Ezért is vált oly általánossá az ellenszenv még a fogalom iránt is. A hetvenes években azonban kezd megmutatkozni, hogy többféle centruma lehet az irodalom-politikának: nemcsak a politikai hatalom, hanem maga az irodalom is formálhatja a ma-gáét, s nem is csak egyfélé. Az értékrend értelmében természetesen még az ötvenes évek első felében is létezett ez a másféle irodalompolitika, de nagyrészt rejtetten: az igazi olvasók és írók pontosan tudták, hogy Szabó Lőrinc, Németh László, Weöres Sándor a nagy alkotók, még ha nem is publikálhatnak, s nem az alkalmi írásaik után Kossuth-díjjal kitüntettek sora. Ennek az értékrendnek az érvényesítéséhez azonban nem rendelkeztek semmiféle eszközzel. S ebben lesz lényegi különbség a hetvenes évekre: a korlátozott demokrácia világában, a „legvidámabb barakkban” lehetővé válik valami-féle érdekérvényesítés, s az irodalom megkezdheti a maga szabadságharcát önelvűségé-ért, politikától való függetlenedéseért. Ez természetesen maga is politika, méghozzá ke-mény küzdelem, s ezért van az, hogy e korszakban, s egészen 1990-ig az irodalmi élet eseményei gyakorta politikai események is voltak egyúttal, s a legártatlanabb kijelentés vagy cselekvési szándék is sokszoros dimenziók összefüggésébe került.

Egyetlen példa a naplóban is említettek közül. 1973 november 14-én két elsőköte-tes költő bemutatkozó estje zajlik az Írószövetség klubjában. Kevesen vannak, mint Fodor András feljegyzi: „Szomorú, hogy az Ifjú Írók Köre éppen most tartja az emele-ten szajtépd vezetőszéki ülését. Ügyes szervezés...” Majd nem sokkal később: „Hallom, miféle tyúkpörön töprengtek az emeleten tárgyaló ifjak: kivihetik-e a házból József Attila-ülésszakukat, vagy sem. A házból kimenetelhez kormányengedély kellene, s azt nem adják.” Arra, hogy a vezetőszéki ülés „szajtépd” volt-e, nem emlékszem, de a „tyúk-pörre” igen. Az 1973 tavaszán megalakult Fialat Írók Köre az én javaslatomra föl szán-dékozta venni József Attila nevét, s ez alkalomból többnapos ülésszakot szervezett. S itt jöttek a bajok, ugyanis az Írószövetség vezetősége – és felettes szerveik – megriadtak attól a gondolattól, hogy az ülészak nyilvános legyen, hogy arra hívjuk meg más mű-vészeti ágak fiataljait, sőt például csepeli munkásfiatalokat és másokat is. A mi feltéte-lezett eretnek gondolatainktól félték, a nyilvánosságtól félték, olyan élessé vált a hely-zet, hogy a szervezőbizottság le is mondott (Kis Pintér Imre és Szentmihályi Szabó Pé-ter nevére emlékszem), s egy ideig úgy látszott: nem lesz ülészak, de magának a kör-nek a léte is veszélybe került. Aztán mi lemondunk a nyilvánosságról, s az ülészak olyannyira szalonképes volt, hogy anyagát ki is adták. De ha e „tyúkpört” nem sikerül elsimítani, az illetékesek valószínűleg csendes halálra ítélték volna a Fialat Írók Körét, amint ez korábban már többször előfordult. S akkor talán a fiatal költők bemutató est-jei elé is komolyabb akadályok gördültek volna. (Megjegyzem: a kormányengedély em-legetése nyilván humbug, ijesztgetés volt, akár a KISZ is felvállalhatta volna az ügyet, de ez a szerv is gyanakodva nézte a fiatal írókat.)

Ez az apró példa megmutathatja, hogy valóban mocorogtak ekkor már az irodalmi élet irodalompolitikájának jelei, de azt is, hogy e jelek még nem mutathattak kellő szervezettséget, s nem is feltétlenül figyeltek egymásra. Az idősebb nemzedékeknek más és másfajta nosztalgiái és ideáljai voltak, a fiatalok ezzel is szembesülhettek, meg a ma-guk életének tapasztalataival is. A Fialat Írók Köre – a tagok többsége – akkortájt az ahogy lehet józan, Bethlen Gábor-i magatartást követte, s az engedélyezett kereteken

belül – Írószövetség, KISZ, népfront – próbált politizálni és irodalmi életet szervezni. E keretek csökevényesek voltak és maradtak is jó ideig, mégis ezek tágulásával vált lehetővé, hogy átlépjünk a kilencvenes évek másfajta világába.

S e kereteket tágitotta a maga módján Fodor András is. Mert az ő tevékenysége is nagyrészt összefügg a hatalomtól független irodalompolitika megteremtésével. Az első-kötetes költők már említett bemutatkozó estjeinek sokéves sorozata hivalkodás nélkül nevezhető a korszak legfontosabb szakmai integrálási törekvéseként. S hasonlóan jelentősek a Fészek Művészklub estjei, ahol a középnemzedék több művészeti ágat képviselő alkotói mutatkozhattak be. Voltaképpen ugyanilyen fontosnak érzem a szűkebb szülőföld, Somogy iránti felelősségérzetet, a megye szellemi-irodalmi élete érdekében végzett bábáskodást. Általánosabban is elmondható, hogy a legbelső, s korántsem kis létszámú baráti körön és a családon túlmenően is Fodor András szellemi-művészeti-irodalmi közösségek teremtésére és életbentartására törekszik egész életében, s hogy ez maga: irodalompolitika. Komoly különbség azonban a korábbi időszakokhoz képest, hogy ennek képviselőitársadalmi szervezetek keretei közt, azok tisztségviselőjeként nyílik alkalma a mindinkább elismert költőnek, műfordítónak és esszéistának. A naplójegyzetek olykor, az idézett hely közelében is kudarcról, felesleges energiapocsékolásról is szólnak e tevékenységgel kapcsolatosan. Ha azonban történelmi távlatból nézzük e tevékenységet, s ma már erre mód van, talán Fodor András is úgy látja, hogy érdemes volt azt tennie, amit tett, mert az irodalmi élet is gazdagabb és függetlenebb lett általa, s talán ő is.

Hozzá kell tenni mindehhez azt is, hogy Fodor András irodalompolitikája mindig depolitizáló tendenciájú, tehát esztétikai természetű. Ennyiben rokon az újhordások ekkor még meglehetősen háttérben lévő csapatával, s ellenkezik a népinek nevezett vonulat egyébként korántsem egységes, de annak tudott közéletiségével. A hivatalos irodalompolitika ezekben az években hajtja végre azt a fordulatot, amely szavakban ugyan továbbra is elkötelezettséget, közéletiséget hangoztat, valójában azonban jobban örül a depolitizált irodalomnak, a közömbösségnek, mert abban nem lát közvetlen veszélyt, csak esztétikai természetűt. Ez a változás teszi lehetővé, hogy szűkebben szakmai szempontok is érvényesülhetnek, hogy az Írószövetségben már nemcsak ideológiai viták lehetségesek, hanem poétikai jellegűek is, mint az első-kötetesek összefoglaló vitáiban, ahol érvényesülhet Fodor Andrásnak és felkért előadóinak, például Tamás Attilának, Tüskés Tibornak, Németh G. Bélának a szemléletmódja.

Az eddigiek alapján az a látszat keletkezhet, mintha Fodor András naplója ennek az irodalompolitikai tevékenységnek volna a leltára. Korántsem csak erről van szó a napló gazdag anyagában, azonban úgy vélem, hogy ez a vonás az az újdonság, ami leginkább megkülönbözteti a korábbi kötetektől, s ez az, aminek a személyen, a költői életművön is túlmutató történelmi jelentősége is van. Az irodalmi élet világa is sokkal gazdagabban mutatkozik meg az eddig említettekénél, de mellette ott van a zenei-művészeti élet, ott vannak a barátságok, a család, a munkahely, az alkotói munka, az utazások idehaza és külföldön.

E témakörök alapján látható, hogy a hetvenes évek naplójegyzetei jellegükben nem különböznek a korábbi időszakokétól. Még abban is folytonosság van, hogy mi az, ami hiányzik, aminek a jelenléte éppen csak érintőleges. A leginkább feltűnő – de ebben is következetes a napló kezdetektől fogva –, hogy nagyon kevés a reflexió, sokkal több a leírás. Mégis, mintha az idő s az életkor előrehaladtával némileg sokasodnának a reflexív megjegyzések minden témakörben. Aztán feltűnően kevés a politika,

még az eseményleírás szintjén is. S ha az eddigiek alapján azt hinnénk, hogy annál több a közvetlen irodalompolitikai feljegyzés és megjegyzés, tévednénk. Ezen élményeit is megrostáltan közli csak a naplóíró, s amit említ, azt is oly tömören, utalásszerűen többnyire, hogy a nem kortárs, a tényeket nem ismerő szívesen venné az utólagos magyarázó jegyzeteket, a bővebb eligazítást. Aztán – s ez is a reflexió korlátozottságából következik – nagyon kevés az alkotás-lélektani anyag, a keletkezéstörténeti feljegyzés, s ami van, az is pusztán adatközlő jellegű. S ami még szembeötlő: kevésbé van olvasmány-napló jellege e könyvnek, még a felsorolások szintjén se nagyon. Inkább értesülünk filmek, tárlatok és főként hangversenyek élményeiről, mint könyvekéről, folyóiratokról. Ez a visszafogottság, önkorlátozás óhatatlanul kelt némi hiányérzetet abban az olvasóban, aki „mindenre” kíváncsi volna, de hát ilyenfajta kívánság megvalósítása képtelenség.

E visszafogottságnak és a meglehetősen depolitizáltságnak az a legnagyobb nyeresége, hogy a kor nem mitizálódik se pro se kontra. A hetvenes évek nem válnak se bünyössé, szörnyűséggé, se csodálatossá, az adottságokhoz képest a legjobbá. A személyiség lényegi jegyei rámintázódnak a naplóra is: a tényekhez tapadó, tárgyilagos képet kapunk, a hétköznapokét szinte napról napra és rajtuk keresztül a folyamatokét is évről évre, fél évtizeden át. Egyetlen vonatkozásban lehet mégis némi mitikusságról beszélni, s ez egy önmítosz. A lankadatlan buzgalommal végzett munka válik szinte mitikussá. De ezt se felfokozottan értsük, hanem inkább olyanként, amiként például Kosztolányi Dezső számára volt döntő a jól végzett szakmai munka, a tág értelemben vett írói hivatás teljessége.

A tárgyyszerű megjegyzésekre nehéz haragudni. A napló, ha tényszerű, úgy jegyzi fel a véleményt, amiként az volt. Így Fodor András naplójában nemcsak a rokonszenvek ad hangot, hanem fenntartásainak, viszolygásainak, sőt ellenszenvének is, legyen szó akár közismert íróársakról. Az érintettek közt élők és azóta meghaltak egyaránt találhatók. Álszemérmesség volna a naplónak ezt a sajátosságát kifogásolni. Az életben mindannyian rokon- és ellenszenvvel viseltetünk embertársaink iránt, s elég közismert az irodalmi élet széttagolt állapota. Ez nem is feltétlenül betegség, még akkor sem, ha némi előítéletesség tapad hozzá. Egy bizonyos fajta szemléletmód, irányzat, poétika jegyében dolgozó alkotó nem feltétlenül megértő a tőle sokkal különbözőek iránt. Aztán a barátságok befolyásoló szerepe is természetes. Fodor András fenntartásai és ellenszenvei ritkán személyes jellegűek, „megérzésen” alapulnak. Többnyire irodalompolitikai és magatartásbeli okai vannak negatív véleményének, amellyel persze nem feltétlenül kell mindig egyetértünk. E véleményekből is látszik, hogy a naplóíró meglehetősen táborokon kívüli. Nem rokonszenvesek számára a hivatalság irodalmi képviselői (Darvas József, Király István, Pándi Pál), de a velük sokban és sokszor vitában álló „népi” vonal képviselői sem (Czine Mihály, Kiss Ferenc). Érzékelhető távolságtartása az újhaldasoktól, illetve az a tény, hogy e csoport is fenntartással vélekedik róla, s hasonló a helyzet a formálódni ekkor kezdő liberális ellenzékkel. Ideológiai és esztétikai nézetek egyaránt keverednek e pro és kontra vélekedésekben.

E táboron kívüliség csak a nagy hadakra vonatkozik. Egyébként Fodor Andrásnak meglehetősen nagy tábora volt és van. Írókból-művészekből is formálódott és formálódik e napló esztendeiben is a baráti kör, aztán a somogyiakból, valamint ország-szerte a közművelődés munkásaiból. E tábor a szép szó varázslatos ereje fogja egybe: az otthonteremtés akarata és ennek esztétikai megformálása, illetve ennek közvetítése. S életprogramnak egyén és közösség számára ez nem kevés.

Egy naplóban ritkák az összefüggő történetek; ami egygé kovácsolhat, az a naplóíró maga. Ha viszont a naplóíró visszafogott a személyességben, megnövekszik az olvasó igénye a történetekre. Fodor András ezt mintha pontosan érzékelné: időnként ilyen „történetesorok” színesítik följegyzéseit. Ezek közé tartozik feltétlenül a külföldi utazások megörökítése (Anglia, Olaszország, Lengyelország, Jugoszlávia, Norvégia), aztán a Sztravinszkij-könyv megírásának meg-megszakadó „életrajza”, s különösen a családi élet néhány eseménye, például a gyerekek fonyódi betegsége. De említhetnék baráti találkozásokat is, vagy az idős és már súlyos beteg Németh László kibontakozó portréját, vagy azt a szeretetteljes képet, arcképet, amely a szikár feljegyzésekből is kibontakozik például Takáts Gyuláról, Tüskés Tiborról, Hernádi Gyuláról.

Nem tudok senkiről a magyar művelődés történetében, aki napi rendszerességgel fél évszázadon át – sőt tovább – jegyezte-jegyzi fel naplójában a történéseket. Már ez a kivételesség is jelentőséget ad Fodor András szorgos munkájának, még inkább az a gazdag anyag, amelynek tárháza naplója. A szellemi élet kutatójának nélkülözhetetlen források ezek a jegyzetek, a magyar költészet és azon belül a Fodor András-életmű vizsgálójának úgyszintén. Ámde aki nem irodalmár, nem művelődéstörténész, az is találhat éppen elég magának valót e lapokon. Pusztán arra volna jó a további közléseknél gondolni, hogy egyrészt nem mindenki emlékszik pontosan a hetvenes évekre, másrészt sokan akkor még nem is éltek a mai olvasók közül, így célszerű volna a legszükségesebb nevek, eseményekre utalások magyarázatát megadni. A napló bármikor és bárki által használhatósága növekedne meg ezáltal. (*Helikon Kiadó, 1995*)

Vasy Géza

„Magasba tartjuk tetves glóriánkat”

TORNAI JÓZSEF LEGÚJABB VERSESKÖTETÉRŐL

Tornai József kissé késve indul: amikor első kötete, a *Paradicsommadár* (1959) megjelenik, éppen a krisztusi korba lép, éppen annyi idős, mint József Attila volt halálakor, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy érett költőként mutatkozhat be Szabó Lőrinc-től várva (és kapva) biztatást. Költői magatartásformájának ösztönös és tudatos kialakításában más utat jár, mint nemzedéktársai. „Elmenni oda, ahova nem lehet” (*Elmenni oda*) – vallja szinte egész költészetében s ez a lehetetlennel is szembeszegülni akaró, Adyra emlékeztető „mégis-morál” hatja át líráját, s az „oda” határozószó egyszerre jelent itt teret és időt is: az ősi és modern összekapcsolásának igényét, mint a vallott-vállalt mesterhez írt *Bartók* című költeményben, de jelenti a gyerekkorba való visszavágyódás élményét is, amely leggyakrabban a kiüzetés élményével kapcsolódik össze. Tornai költészete azonban még akkor is vallomásos líra, amikor a gyerekkorból, az ifjúságból, a szerelemből, a természetből való kiüzetést, az éden elvesztését, a világba vetettség érzését fogalmazza meg. Ezt ragadta meg *Aranykapu* (1967) című kötetében. A *Kiszakadva* (1972) kötet a vágy megvalósításának lehetetlenülésével perel, a *Fejem alatt telihold* (1979) kötet verseiben pedig vissza is talál a gyerekkorba, hogy megvillanhasson valahol az idegekben „a kiolthatatlan gyerekkori, haraszi nyár”. A kiüzetés tragikuma újra meg újra visszatér, hol azért, mert kénytelen megfogalmazni hiánytudatát, meg

kell írnia *Az otthontalanság elégiáját*, hol pedig azért, mert nyelv és valóság kérdése, a költői szó ereje és hitele foglalkoztatja, s kénytelen megállapítani, a természethez képest nincs szava a költőnek: „én elfoszlok nyelvtelen, reménytelen” (*Nyelvtelen, reménytelen*). Ugyanerre épül *A kiűzetés anyaga* is: bár kételkedik a költői szó erejében, megkísérli a lehetetlent, megfogni a kiűzetés pillanatát. Micsoda kitarulkozás, micsoda önfelfokozás ez a prózai önvallomás! Felvillannak benne az ősök, az eredet, rálel szigorú nemzettudatának, a kisebbségek iránti elfogultságának gyökerére.

A teljesség, a lét természetes egyensúlyi állapotának keresése indítja el a mítoszok világa felé, s a hagyományokra építő modern szellem rálel a Földanya és Echnaton képeire s a Nap-istenére (például az *Áldozati énekek*ben), műveiben lépten-nyomon istenekkel, démonokkal, behemótokkal találkozunk.

Ez a mítoszkérés, a mitológiában is identitását kereső magatartás sugallja nekem, hogy Tornai József leginkább Hypnosra emlékeztet, hiszen gyakran kérdez rá, mit ér az ember „sírás és látomás nélkül”? S gyakori költészetében az álom, a látomás motívuma, amely a dikciót is meghatározza s elvezet jellegzetes szürrealizmusához, mely táplálkozhat a népi szürrealizmusból és az érintetlen törzsi kultúrák hatásából is, nem egyszer éppen az indián kultúrát elevenítve föl.

Hypnos az álom istene a görög mitológiában (innen a hipnózis fogalmisága), testvére pedig Tanathos, a halál istene, márpedig a halál – mint átlényegülés – is jellemző jegye Tornai gondolkodásának. Hypnos arról is ismert, hogy Héra kérésére álmot bocsát Zeuszra, s hálából Héra neki igéri feleségül Paisitheiat, a legfiatalabb charist (a rómaiaknál a gráciák), akire úgy vágyott, s aki a gyönyör, a báj istennője. Ez az örök vágyakozás, a személyesség hitele érvényes a férfi és nő egymásra találását, a szexualitás és szerelem mitikus állapotát megérezkíteni szándékozó Tornai-versekre is, gondoljunk csak a Szabó Lőrinc-i mértékű *Semmiből semmibe* (1981), az *Ajándékozások* (1982) számos idematutó versére vagy a *Vadmeggy* (1984) című önéletrajzi írásait tartalmazó kötetére, de leginkább *A szerelem szürrealizmusa* (1992) című verseskötetére! A kötet nem a kései nagy szerelem krónikája, a versek sorrendjét az emlékezés mechanizmusa szabályozza, szinte az öntörvényűség látszatát kelti a kompozíció. A mottó Assisi Szent Ferencet idézi: „A mennyország a pokol kapujánál van”. Ez a szerelem ennek a költői magatartásnak a vállalására kényszerítette a költőt, s bár a nyitóvers Nietzsche-mottója így hangzik: „Mit kívánok leginkább? Kérek még egy maszkot”, valójában Tornainak nem kell a maszk, nélküle is őszinte és igaz, mert a szerelem gyönyöre, a vágy és az Isten-hiány, a kedves halála fölött érzett fájdalom kényszerítő ereje, a verssé váló emlékezés saját útját járja immár „a kiűzetés hamujában”. E magába fordulását mutató, önvallató versei is lírája szürrealizmusát érzékeltetik. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy Tornai szürrealizmusa éppen a szerelemben nyilvánult meg a legerőteljesebben, hiszen már a *Vadmeggy*ben így vallott: „Természetem lett a sorsom, vagy fordítva? Nem tudom. Szerelem, szeretet, nemiségem indulatai, lendítőereje nélkül nem tudtam volna élni se, írni se.”

Az új verseskötet most, 1995-ben jelent meg a *Széphalom Könyvműhely* gondozásában. A kötet ezt a címet kapta: *A sikoltozó rózsá*. Furcsa cím. Legelőször ez lepheti meg az olvasót, még azt is, aki pedig jól ismeri a költői életművet: többen mondták nekem is barátaim közül, hogy nem illik a korábbi kötetcímekhez: egyáltalán mai világunkban a rózsá neve (l. Umberto Eco metaforáját), megnevezése milyen igényre utalhat, de különösen furcsának találták többen így, ilyen, szinte *kiáltóan* romantikusnak, majdhogynem a giccs határát súrolónak látszó jelzős szerkezetben, határozott névelő-

vel: „A sikoltozó rózsá”. Megértem az értetlenkedőket: ha belegondolok, egy olyan cím után, mint amilyen *A szerelem szürrealizmusa* volt, valóban nem tűnik „modernnek”. (Meggérdeztem a tizenhatodik életében – és a szegedi piarista gimnáziumba – járó fiamat, aki inkább a reáliák embere s a verset illetően Allen Ginsbergen és Hobón nőtt fel, mit szól hozzá, s azt mondta: – Apa, ez szuper! – De, miért? – kérdeztem. – Mert nem olyan sznob, nem olyan keresett, mint amilyenekkel a suliban találkozunk, mégis rettenetesen érzéki, van benne valami a szexből, a szerelemből, a fájdalomból, olyan, mint amikor otthagy egy csaj... Olvasd fel a verset! Felolvastam. Nem egyszerűen tetszett neki, de aznap este elvitte egy buliba, ahol „továbbadta”. Rájöttem, hogy a fiának igaza van, e néhány szóval jobban megfejtette nem csak e vers, de a Tornai-líra egészének titkait is, mint bármelyik tanult barátom, bármelyik kritikus vagy irodalomtörténész, ugyanis *A sikoltozó rózsá* valójában szinte az egész korábbi életműre visszautalni látszik gyűjtőlencseszerűen, ha szimbólumértékének Tornaira jellemző jellegzetességeit vesszük szemügyre.)

Maga a rózsá az ókorban a szerelem istennőjének, Aphroditének, Vénusnak és kísérőinek, a három gráciának (l. a khárisoknak, mint Paisitheának is), a májusnak, a megújhodásnak, a halált megvető bátorságnak, valamint a túlvilági Elíziumi Mezőknek a virága, ilyen szempontból tehát logikusan kapcsolódik Tornai költészetéhez. S ha hozzátesszük, hogy az egyházi latinban a rózsá az égi harmattal társul, hogy Krisztus hulló vérét is asszociálhatja, a vadrózsá öt szirma pedig Krisztus sebeit is jelképezi, akkor azt kell mondanunk, hogy ha a mitológiákat örökösen bebarangoló Tornai-líra egy új verse e két sorral kezdődik: „Megcsókoltam a szirmai / és fölsikoltott a rózsá”, akkor a pátosz, a tisztaság, a mítosz, a teremtés magasában járunk; ekkor még minden lehetséges értelmezést megengedve magunknak és magának a versnek is. Minden további nélkül eszünkbe juthat, hogy Venus havában, májusban tartották Rómában a rózsáünnepeket (l. rosalia), ugyanakkor ez egyúttal a gyász és a böjt, tehát a szexuális tilalom, a megtisztulás időszaka, amelynek természetes attribútuma a fájdalom is, ezért fordul át a vers a fenti magasból „valós” hasonlatokkal élő, fájdalmakra utaló képi-ségbe: „mint a küllők közé ugrott nyúl / az éjszakai erdőn, / mint nő, ki varangyos-békára / lép az ágya előtt, / mint ciklon-lenyakazta fűzfa / széthasadó, fehér húsa, / megcsókoltam és fölsikoltott a rózsá”. E fájdalom mögött tudatunkban ott élhet annak ismerete, hogy az eredetileg fehér rózsát a tövisbe lépő Vénusz vére festette vörösre, valamint az is, hogy a rózsá szimbólumát a keresztény mítoszban Vénusztól Szűz Mária vette át, azaz: a földi szerelem jelképe az égi szerelem szimbólumává alakult át, paradicsomi virággá lett, melyen a tövisek a bűnbeesést követően jelentek meg (itt jegyzem meg, hogy a bűnbeesés pénteken, Vénusz napján történt). Mária a „tövis nélküli rózsá” (a magyar néphagyományban a pünkösdi rózsá), mert mentes az eredendő bűntől (gondoljunk a szeplőtelen fogantatás értelmére!), ezért a gótika és reneszánsz gyakran ábrázolta Mária-t rózsálugasban, rózsákkal teli „zárt kert”-ben. Így lesz lehetséges, hogy nem választható el a versben a pogány nő-szimbólika és a keresztény misztika akár a vértanúság képzetét is magával sodró jelentéstartománya: „és a kis szoba visszaverte / hangját az ocsúdásnak-ájulásnak / megszászszorozta a meglepetés, elbúcsúzás, / és emlékezés elnyújtott jajongásait / és mikor újra megcsókoltam, / megint fölsikoltott / hosszan-mélyen a melléből, / meg-megszakított kitörésekkel, / csukladozva-hörögve / a tudatalatti kék éjszakájában, / illatos kehely-sikoly, perzselő-vörös sikoly, / egy összes szirmáig, bibéjéig / kibontott növény-lény sikolya / az egyetlen és legutolsó dicsőség éjszakájában, / isten teremtéssel-nyirkos mindenségében, / kislánykortól a ki-

bontakozásig, elfonnyadásig / verődő-tarajló sikoly, / vallomások és könyörgések sikolya: / „Soha többé ne engedd, hogy leszakítsalak magamról!” Így lesz érthetővé, hogy a rózsza szimbólumában sűrítődhetnek Tornaira jellemző intenzitással mindazok a motívumok, amelyek korábban már meghatározták költői magatartásformáját: a száműzetés, a szerelem, a halál, a kudarc és a kétely, de az örök vágy s a szabadulás is. És nem szabad elfelejtenünk – különösen a *Vadmeggyre* gondolva – azt sem, hogy a középkor és a reneszánsz idejének világi művészetében a rózsza ismét a földi szerelem jelképévé válik, azaz a szerelem kertjének piros virága a vulvát is jelképezi (leszakítása a magyar népdalkincsben is az első szerelmi együttlétet, a defloreálást jelenti). Amikor e motívumok szólalnak meg a versben, újra bizonyosságát kapjuk annak, hogy a szerelmi líra mégis, igenis férfilíra, a férfi örök szerelmi vágyának-örömeinek-fájdalmának megfogalmazása, mint itt is, amikor így szól a költő: „és a szirénázó szirmok között / kiszáradó és képekkel-elárasztott szám – / nyelvem föllázadása a másnap érvei ellen, / oda-száműzetésem, kudarcon-halásom / a sötétpiros virág-állat torkában, / sikoly, mely megnyitotta előttem / a kopár örökimádat szentélyét”. Ugyanakkor – bármilyen furcsa –, hogy értsük a vers kompozícióját, értelmezésem szerint ismét a keresztény szimbolikához kell fordulnunk, mégpedig a rózsafüzérhez, amely keleti, mégpedig muzulmán eredetű, nevét onnan nyerte, hogy szemeit eredetileg összepréselt rózsaszirmokból formálták. Szent Domonkos kapta az első olvasót a legenda szerint, mégpedig Máriától és „Miasszonyunk rózsakoszorú”-jának nevezte el. Ahogy a rózsafüzér, a székesegyházak rózsablakai is az örök körforgást jelképezik, a keréjképekkel mutatva rokonságot ugyanúgy, mint a hasonló értelmű egyetemes rosetta-(stilizált rózsza)motívumok. Ezt, az örök körforgást mutatja a vers több része is, különösen azok, amelyek mintegy szentenciaként hangzanak föl: „mert ki a rózsza-csókban elveszti életét, / a szerelem halál-esőjében visszanyeri azt, / ki nyelvével csak egyszer érinti a rózsza-sebet, / az egész örökkévalóságon át nézni fogja azt”. És később így ír: „Beszöktem / a titkos-értelmű rózsza labirintusába / s megtudtam, hogy te éppen az vagy, aki vagy: (...) íme, a zengő rózsakirálynő, / ki a halál ajkai közt virul, / és az én ölemben növekszik szívárványa”.

Ennek az örök körforgásnak, természetesen, része az elmúlás, a testi megsemmisülés, semmivé válás, a halál is. Ebben az esetben az „vigasztalhat” bennünket, hogy tudjuk – a vers nem egy része ezt is sugallja –, a magyar népdalokban, de különösen a balladákban (például a *Kádár Kata* vagy az *Ördögszerető* címűben) az újjászületésnek, az újraszületésnek is lehet e virág a népi jelképe: ezért van, hogy az elhunyt szerető vagy szeretők sírján piros rózsza vagy rozsmaring nyílik (ez utóbbi szintén a rózsza jelképiségét őrizi, még nevében is). Ezzel magyarázható, hogy nem tragikus mégsem, hanem kathartikus a vers befejezése, mely így szól: „megcsókolalak, rózsza-mély, / hogy lássalak, mikor nem vagy már / se rózsza, se szíromselyem, se oltárfény, / se sikoly csak kifordult szemhéj, lebegő himnusz / a káprázatom égboltján.”

Ezután már csak az a kérdés, miért éppen a „sikoltozó” jelzőt kapja a címvirág? Ezt talán – az említettekén túl – azzal is magyarázhatjuk, hogy a fájdalom, az öröm, a hiánytudat és a vágy – szinte megköveteli a hangban való megnyilatkozást – ha tetszik, valóban: a kiáltást akár – s ha a kötet egészét nézzük ilyen szempontból, látni fogjuk, hogy a költő a szokott vizuális motívumokat nagyon is gyakran cseréli auditív képzetekre. Nem egyedülálló tehát a „zengő rózsakirálynő” motívuma, ott vannak e képzetek a fülünknek szólóan *A világ összes hegedűi*, a *Drága zene, zúg-zengi*, *A zene mindent tud* vagy az *Ó dal sötétben, egyedül* című versekben is.

Azt mondtuk, a címadó vers – a látszat ellenére – folytatása a korábbi költészetnek, ugyanez elmondható a kötetegész életműbe szervesülésétől, illetve az előző verskötethez kapcsolódásáról is. Hadd bizonyítsam ezt röviden, most csak néhány motívumra utalva. Az új kötetben találunk olyan verset – s ez a *Homloktól lábujjhegyig* (némi Szabó Lőrinc-parafrazist ebbe is beleérzünk), amely mintha csak véletlenül maradt volna ki *A szerelem szürrealizmusa* szigorúan szerkesztett zárt rendjéből. Az új kötet elé is írt „eligazítót” a szerző, újabban nem mottót, hanem *Előszót*, amely most Platónra utal és a csodálkozásra, valamint – mint a címadó versben már láttuk – Istenre és a szerelmekre (ha eddig Szabó Lőrinc-re mutattam vissza, akkor most Kosztolányi jut eszembe, mégpedig azért, mert az ő költészetére volt oly igen jellemző a csoda motívuma, a csodavárás). *A sikkoló rózsá* elé írt előbeszéd így hangzik: „Platon szerint az ember legmagasabb rendű képessége a csodálkozás. Ez a forrása filozófiának, költészetnek, mindenféle tudományos kutatásnak. Ezekben a versekben is az *isten* és a *szerelmeim* iránti csodálkozásomat, sőt „csodálkozásaimat” akartam kimondani. Hangot adni annak a megrendültségnek, hogy rajtuk kívül az örök meg nem maradásnak nincs más ellenpontja. De most, hogy készen vagyok a könyvvel, csak most látom, milyen messze maradtam a Csodáktól, isten és a szerelmeim külső-belső bálványképeinek fölvilantásától. Hiányérzetem legalább akkora, mint a legvégső tökéletességre törekvő Flauberté. Nagy regényéből, a *Bovaryné*ből borzongva idézem a híressé vált, vallomásos szavakat: »A nagyon is teli lélekből az érzés néha a legüresebb metaforákban s a legelcsépeltbb szólásokban árad ki; mert soha senki se tudja pontosan kifejezni se a vágyait, se a fölfogását, se a fájdalmait; mert az emberi szó csak repedt üst, melyen legföljebb medvetáncoltatásra alkalmas dallamokat verhetünk ki, amikor a csillagokat szeretnénk elérzékenyíteni.«

E kötet is meglepő módon gyakran él az emlékezéstechnikával, illetve az emlék motívumával (például *Az emlék sárga szemei*, *Szellem és lélek párbeszéde*), itt is gyakran formálódik meg a kiütetés-kiütetetés keserűen tragikus élménye (*A misztérium*, *Az ember Paradicsomból kiűzött szíve*), a letragikusabban a *Száműzetés-töredék*ben, amely csak ennyi: „és isten ellen lázadva szeretkezett / és égő kerubok törték be a szíve kapuját / és a paradicsomból kiűldöztetett”, a legérdekesebben pedig, a jellegzetes Tornai József-i iróniát is magába olvasztva *Az utolsó perc* című versben találkozunk ugyanezzel az élménnyel és motívummal: „Jaj, az utolsó perc lett halhatatlan, / midőn Éva és Ádám összeszedte / gyümölcsverő-botját, gyékénykosarát, agyagbögrefét, / beült a kocsiába és lassan kihajtott / a Paradicsom Kapuján.”

Az új kötetben Hypnos és Paisitheia mellett a szokottnál többször kap hangot Tanathos, azaz gyakoribbá vált a halál motívuma (*Létem szobáit*, *Pusztíts el titokzatosan*, *Halhatatlanság*, *Apotheosis*, *Így lettünk*), éppen ezért, ezzel együtt egyre gyakrabban fordul a költő Istenhez is: *Isten szájában*, *Isten előtt állni*, a legszebben talán a *Nagy, sápadt levél tenyere a szívemen* című versben, amely Babits *Ősz és tavasz között* című művére emlékeztető módon nem akarja megnevezni a ránk várót (Babits még a tél fogalmiságát is kerüli), csak sorolja a kert fáit, hogy a befejezésben a kimondás törvényének mégis engedelmessé így szólhasson: „Nyár-kivégző csillagok, nagy, sápadt / levél tenyere a szívemen s jaj, »seregek és mindenek istene« / a kertben!”

E versek többségében is ott van jellegzetes iróniája, paradoxonokban való gondolkodása. A létbevettetés tragikumát is sikerül egyetlen igen szellemes ötletbe sűrítienie: „Nem szégyellem létem szikláját / görgetni, de már nem fölfelé, / Kaukázus-isten arcán. Inkább / csak Lapály-isten ölné, / a néma fűben.” A tragikumot látszik oldani

most is a vállalt kétkedő-könyörgő-kontemplatív költői magatartásforma: a lírai én vizsgálást képes nyerni abból, hogy „a semmi közelít” tudata segíthet létrehozni-megteremteni az akkor még – gyermekként – meg nem látott, meg nem tapasztalt, akár ember előtti állapotot is. Ezt a vágy-vigaszt legszebben talán *A néma, óriás Isten-fa* befejezése fogalmazza meg: „életem csúf / vége táján vissza-szülehetek abba a / bimbó-állapotba, hol még együtt gomolyognak / a Jézus-álmok, moirák és buddhák, / hús-szárnyaim belenyílnak / a csillag-hálón kívüli éj fehér üvöltésébe, / hol már csak a néma, óriás isten-fa / hajlong alattam.” Persze, helyenként szükségszerűvé válik az így kialakított költői világba helyezkedés teljesebb magyarázata is, ezért nem egyszer, mint például a *Döglött Kutya-erdő*, a *Zászló-nő* vagy az *Éljen a Döglött Kutya-erdő*, az *Indián a Holdcsöndességét kéri* című versekben epikába hajlik a Tornai-vers (bár tulajdonképpen ez sem új attitűd, akár a korai művekre, akár a mostanit megelőző kötetre gondolunk is). Ha *A sikoltozó rózsá* s az eddig emlegetett versek kapcsán nem hittük volna el, hogy a pogány rítusok, a *misztériumok*, a szerelem-szeretkezés világa mellett erősen munkál Tornai lírájában a keresztény misztika is, akkor olvassuk el *A Hal* című versét, melyben a Mindenség keresztényi módon történő értelmezési és életet adó-adható lehetőségeinek teljessége szólal meg: „Vigyázz, mert ha fölhasítod az oldalamat, / a másik világ ömlik belőlem, Mózes és a próféták, Platon, az Upanisádok és Buddha és János jelenései / fordulnak ki belőlem // [...] s ha a fejem levágod, / megszólalok és minden létező és nem / létező füle hallja szavam, / mert kit a katakombák foszforeszkáló / falára vés-tek és festettek: / én vagyok a Hal.” Itt kell megemlítenünk, hogy a jellemzően késő-modern költői magatartásforma világ- és létértelmezése szerint mindannyiunkat „szájában tart a se-idő-se-örökkévalóság”, ahonnan zuhannunk csak egy út van: „a rothadás és reszketés semmijébe, / pityangpihe-tudat hangtalan nemlétebe”, mindezek után a kérdés: vajon „milyen kéz aranya tudná mégegyszer fénné olvasztani?” (*A kéz aranya*) Nem vigasz minderre annak tudata, hogy az értelmiségi az marad, aki, s a költő is vállalja az immanens parancsot, ugyanis a szellem embere e „szép új világban” legfeljebb hivalkodhat a jövővel, biztonságot becsülettel nem ígérhet s nem is teszi (*La bella fica, Catullus levele*).

A kötet változatosnak látszik abból a szempontból is, hogy több és többféle ars poeticát is megfogalmaz: ilyen a *Miféle költő?* és *A lehasadt ág*, mindkettő a maga sajátos, csak kérdező, a választ csupán sejtető retorikájával, ilyen *Az elvesztés* a maga szerelmet sóvárgó és hiábavalóságokat mégis könyörögve kérni tudó attitűdjével és ilyenek az Adyra mutató versek: „*A föl-földobott kő*” és a *Fehér izzásokba* című, mely utóbbi egyértelműen megképezi az előszóban megfogalmazottakat, amikor így szól: „Nem tudom többé betemetni a kívánásnak azt az árkát, / melynek a neve: csodálkozás és imádság.” Tulajdonképpen ars poeticának mondanám a *Szellem és lélek párbeszéde* című művet is, amelynek a következő Illyés-idézet a mottója: „A szerelemnek egy átka-gátja van: a szexualitás ... Öreg párok tudják csak, mi a szerelem...” Igen, a kései Illyés-versekről írta egy helyütt Cs. Szabó László, hogy „a költő eljutott abba a keserves önismereti életszakaszba, mikor a férfi sejtjei még vadul követelik az újrászületést egy megváltó szerelem által, de az értelem utálkozva a romlásán izguló testtől, jól tudja, hogy hiábavaló a pánik, hamis a sejtjei jelzőrendszere, nincs második világrajövetel. Tudja a konok értelem, hogy a megváltó ölelés ábrándjában csak a test naponta elvesztett csatái összegeződnek... Lovagias gyöngédségében tragikus szerelmi költészet ez, éppen a gyöngédség színezi olyan szomorúvá. Ismerős a hang Vörösmartyból és Babitsból, Illyésé a harmadik...” Fölmerülhet a kérdés, vajon miféle belátás választatja Tornai Józseffel az Illyés-

mottót, hiszen a Tornai-vers költői magatartásformája egészen más, belőle dühöt vált ki a sejtek tehetetlensége, mint a zárószakaszban is: „Mégis átok, hogy születtem, / minek is nemzett apám? / Jobb lett volna a kövekben / álmodni, szeráfi szellem, / akkor nem sírná e vers: / »nem vagyok ember, csupán / egy rém: izzó s impotens!« ”

És igazi ars poeticának tűnik a *Sinka Isten-mámorban* is, melynek zárórészében: a tulajdonképpeni vallomásban a „modern” jelző idézőjelbe kerül: „Ő égi sötétség és világoosság küldöttje, szállj meg / minket, elveszettek vagyunk, „moderne”, / mint annyi földi agy lángja, mely csak / a zűrzavar szélére libben meg. Magyarországon / »most tél van és csend és hó és halál.«” (A hihetetlen iróniával megszólaló utolsó sor a nemrég elhunyt Baka Istvánt juttatja eszembe, hiszen az ő életművének szinte egésze Vörösmarty *Előszójának* e tengelysora jegyében telt.) E hazánk történeti jelenére alludáló Tornai-vers egyúttal arra is felhívja a figyelmet, ami napjaink társadalomszociológiai problémái között az európaiságunkra is rákérdez. Tornai – érthetően – egyetemesebben gondolkodik, megírja a maga immanens Európa-versét is, mégpedig Heideggerhez hasonlóan, aki a filozófia, Daniel Bellhez hasonlóan, aki az ideológia, Francis Fukuyamához hasonlóan, aki a történelem és Hans Beltinghez hasonlóan, aki pedig a művészet és a művészettörténet végéről érkezik. Tornai József Európa végét jósolva néz szembe a József Attila-i értelemben múlttá tett jelennel, mégpedig leginkább *Így lettünk* című versében, abban, amelynek utolsó sorát emeltük e tanulmány címéül:

.....*Így lettünk glóriátlan Dosztojevszkij-hősök:
egy történelmi, egy szerelmi seb
gyógyíthatatlan, beteg háborodottjai.
Magunk hóhéra, pszichológusa mind, mind,
kik istent hívjuk az alkonyodó Európán:
hozza vissza az édes, forró napot. Pedig
tudjuk, nem lesz több megvirradás.
Magasba tartjuk tetves glóriánkat.*

Mindezek után talán nem csodálkozunk azon, hogy a kötet végén – a záróverset megelőző művekben – mintha kissé megijedne, mintha kicsit visszavonni akarná a szerző a teremtés patetikus nagyívű megformálását (különösen az utolsó előtti költeményben), hogy azután a befejezésben valósággal eljátszódhassék mindazzal, amit sorsnak nevezünk, az utolsó verset ezzel a címmel jelenteti meg: *Isten-bisten, Teremtőcske*, s így szól benne: „Ha tojásunk mind kikel, / így könyörgünk Erzsivel: / Isten-bisten, teremtőcske, / add szívünket újra össze!”

*

Tornai József költészetében, úgy vélem, Hypnos vágya és Paisitheia odaadása, Héra ügyessége és Zeusz omnipotenciája egymásra és harmóniára találtak, és e lírának egy immanens költészettörténetben méltóbb helye van – s lesz is (!) – a Parnasszuson, semmint ahogy néha azt maga a költő gondolná!

Szigeti Lajos Sándor

Csontos János: Határfolyam

Néhány évvel ezelőtt, egy Debrecenben megjelent, pályakezdő költőket felvonultató antológiában figyeltem fel Csontos János nevére. Azóta úgy tartom számon a húszas éveiben járó költőt, mint azok egyikét, akik megelégtették a neoavantgárd líra formátlanságát, s a szigorúan kötött, zárt formákban keresik az újszerű kifejezőmód esélyeit.

A hatvanas-hetvenes évek avantgardista kezdeményezői után, akik dacoltak a tilalakkal és a modernizmus iránti türelmetlenséggel, a formabontás mintha kimerítette volna lehetőségeit. A nyolcvanas évek óta fellépő neoavantgárd költők jobbára nem a látásmód és az észjárás újszerűségével, nem formabontással, hanem a nyelvi szerkezetek szétrobbantásával igyekeztek újítani. A formákon már nem volt mit bontaniuk, mert a szabadvers – Nemes Nagy Ágnessel mondva – akkorra már „a líra világnyelve” lett. Maradt a nyelv: a mondat, a szó, a szintaxis. Jó, ha a szürrealizmus nyomába szegődők újszerű szóösszetételekkel, meglepő nyelvi konstrukciókkal bizonyították, hogy a formát nemcsak rombolni, hanem építeni, a nyelv adottságaival nemcsak visszaélni, hanem alkotó módon élni is lehet. Az avantgárdnak – mely irodalmi hagyománykincsünk elidegeníthetetlen része – bizonyára vannak még tartalékai a jövődő számára; pusztán helyzet és tehetség kérdése, ki mit kezd velük.

Most azonban úgy tetszik, több frissesség, mi több, újszerűség rejlik a kötött formájú költeményben, mint a parttalanban. Valóságos újjászületését éljük a szonettnek, a balladának, a Balassi-versnek, a deákos, illetve az antik formáknak, a szapphikus, hexametrikus és más versidomnak. Most mintha az vonzaná a költőket, hogy kötött formában újszerűt mondani: szembeállítás a hagyománnyal, önkéntelen viszonyítás a régi vetetű poézis és az új időknek megfelelő észjárás között, bizalomkeltő műveltségalap.

Csontos János verseire érvényesnek tetszik e megállapítás. Kötetében rátalállok arra a tizennégy szonettből álló ciklusra, mely annak idején az antológia első számú erősségének tűnt föl szememben. Nem azért tetszett és tetszik, mert az egyetemista korú költő hibátlan szonettek írt, illetve bravúrosan változtat a klasszikus szonettformán, ha úgy tartja kedve – például a hagyományos jambikus ritmus helyett hangsúlyosba játszó trochaikus lejtést ad a szonettnek. Ma már a pályakezdő költők nagy része jelest érdemel poétikából, nem úgy, mint tizenöt-húsz évvel ezelőtt, amikor két-három kötetes lírikusok is szekundát érdemeltek volna e tantárgyból. Csontos szonettjeiben főleg azt méltányolom, hogy egységes ciklust alkotnak nyelvi humorukkal, az argónyelv könnyed alkalmazásával, s azzal, hogy egyszerre tud játékot űzni és költészeti-filozófiai gondolatot kerekíteni önironikusan elégikus visszatekintéséből:

*Prófétáltunk, ahogyan az illik.
Lüktetően, sorssal érdesen.
Szavainkból sugárzott a színhit.
Zászlót hurcolásztunk véresen.*

*Azután meg mesterséget űztünk.
Csillogott a suvickolt szonett.
Hexametert kopjafegyre tűztünk.
Becserkésztünk kósza rímeiket.*

*Nemsokára terhes hallgatás jött.
Tehetetlen, megszolgált csömör.*

*Ferde szemmel néztünk csöbröt, vödöröt.
Tömör gnómát nyelt falánk töbör.*

*Ránk száradt más konyhák bagymaszosza.
És a versből megmaradt a próza.*

(Sanszonett)

Miközben – saját utószavával mondván – „visszalép a hagyományos kifejezőmódhoz”, átérzi és fanyar humorral fejezi ki a „csöbörből vödörbe” helyzetét, s azt a fonákságot, hogy a műves szonettcsiszolatás közben meztelen prózába ütközik: hiányzik a lírai hevület, a szent *mania*, az elragadtatás. Ha azonban a költő csakugyan nem érez magában hajlamot egyébre, mint fanyar okosságra, mellyel tudomásul veszi az élet prózai dolgait, s ezt hűvösen elegáns formaművészettel képes kifejezni, akkor ez lesz az „ihletése”, és nem is érdemes mást erőltetni. Ez csakugyan nem Nagy László kora – és nem is Pilinszkyé. Ők ugyanis, ha más-más módon is, mindketten ihletett és patetikus költők voltak, nagy formátumú érzelmeket megszólaltató, elragadtatottan éneklő lírikusok.

Mindamellet a játék is ihletés; a költészet említett nagymesterei közül Nagy Lászlótól ez egyáltalán nem is volt idegen. Csontos János lényeges gondolatokat érint – visszatérő motívumai a költői mesterség és az irodalom, a líra ellehetetlenülése s az irodalmi élet fonákságai köré csoportosulnak –, de legfőbb költői lételeme a játék. Kínosan szabályos – úgy is érte: kínrímekkel tarkított – szonettjeinek ciklusa mellé odahelyezi a *Rendetlen szonettek*et, melyek főleg a költő politikai elégedetlenségét s rossz közérzetét fokozzák blaszfémikus indulatkitörésekig – igaz, illedelmesen kipontozva néhány betűt. (Agyon is csapja ezzel a vers korábbi sorát: „Vesszenek bizonyos Betűk”.)

Hogy csakugyan a formaművészet igényével lép fel a költő, arra talán elegendő bizonyosság, hogy az arányosan tagolt (5x5 versszakra osztott), hexameterekkel kezdődő könyvben még ilyen fejezetek találhatók: 9 villonos hangvétélű, balladaformában írt vers; egy 10 versszakos rondóciklus; egy haikusorozat; egy akrosztichonnal megfejejt tankafejezet (31 tankát vonultat fel, makámaszerűen folyamatossá téve az egyes versszakokat); az említett szonettciklusokon kívül van itt még egy prózaversciklus és egy *Trilógia* című fejezet, melyben egy hangsúlyos tizenkettesekből álló, rímes ciklust 10 disztichon és egy egysoros csattanó követ. A disztichonok a hangsúlyos tizenkettesek kezdőszavainak akrosztichonszerű egybeolvadásával tevődnek össze. Hat limericket is közöl – innét látom, hogy ő is résztvevője volt a Merlin-színház valamelyik dálnokversenyének.

Csontos János híve a számmisztikának, ami ezúttal fokozott formaigényességben nyilvánul meg. Értzi a kellő terjedelmet és arányosságot, tudja, mekkora mennyiség kell ahhoz, hogy egy minőség hatásosan hordozzon egy formát, egy költői elvet. Verseiben a hagyományos formákon belüli rendezettség, a belső kapcsolások titkos eresztékei és patentjei szinte a keleti faragóművészet igényességével hatnak. A maga elé kitűzött, meglehetősen munkai igényes feladatot rendszerint maradéktalanul teljesíti (csupán disztichonjaiban kifogásolhatom, hogy a pentameterek második felében is használ spondeusokat a daktilusok helyett), s megtalálja a módját annak, hogy a verstani előírások betartásán felül nyelvi, formai bravúrokat, szójátékokat helyezzen el. A szonettekben például belső rímeket is alkalmaz (mint tették egykor a középkori olasz szonett mesterei), szójátékokat művel a címekben, s mindent bevet, ami csak bevethető egy színvaló dálnokversenyen.

Ez azonban nem az a boldog és önfeladt játék, mint a régieké (gondoljunk csak Villon és Charles D'Orléans, az egykori Minnesängerek vagy Balassi és költőtársai „vetekedéseire”). Van ebben a játékban valami mély clown-szomorúság, egyfajta keserű nosztalgia az önfeladt ének után, ami valószínűleg egy másféle élet iránti vágyakozásból következik. A farmernadrágos-bördzsekis argószavak, a diákos tréfák s a megjátszott hányavetiség, mely oly jótékonyan ellenpontozza a feszes és elegáns versformákat – mindez csak kiemeli az elégedetlenséget, mely szüntelenül árad a műves-mesteri műhelyből. Dühös ez a költő a hazai viszonyokra, a testvérárulásra, az értéktelenségre, az élősdiségre. Tanka-formájú ciklusában Batsányi híres sorát olvashatjuk össze a soreleji betűkből: „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek”. Erre merőlegesen íródnak a mai magyarok európaiságát számonkérő gondolatok.

Prózaverseinek tanúsága szerint a mesterségbeli tudás támasztékai és a csillogtatt virtuózkodás nélkül is megáll a lábán. Ezek azért úgy prózaversek, ahogy Szepesi Attila makámaszerű prózaversei: tagolásuk művészi erővel hozza a magyar nyelv ritmusát, mondataikban lendület van és indulat, s a végükön célba ér a gondolat.

Többes szám első személyben megszólaló versei arra utalnak, hogy egy nemzedék hangadójának tekinti magát. „Leszoktattak minket a szerelemről”, „megkergült körülöttünk a világ”, „tünetően vagyunk és nem vagyunk”, „többesszámban leledzünk” – íme néhány jellegzetes intonálása. A kiemelkedően jó formaérezékű költő kritikusan látja nemzedékét s a világot, melyről mintha érezné, hogy nem újabb átrendezésre, hanem alapos javításra szorul. *(Kráter Műhely Egyesület)*

Székely Jenő

A szellem anarchistája

Mikor esztétika és etika, elmélet és gyakorlat, értelem és képzelet még nem vált ketté, és az alapvető kozmológiai kérdésekben is a szép rend arányai döntöttek, még tudták, hogy Isten mintájára az ember is hármas természetű, s lényének mindhárom alkotója egyformán fontos, nem helyezhető egyik sem a másaik kettő elé, sem fölé. Miként Istenben az Atya, Fiú, Szent Szellem hármasság van, úgy az emberben a test, lélek, szellem hármasság. Az európai szellemség évszázadaiban ezt tökéletesen elfelejtették, és azóta is – következetesen vagy következetlenül – tévesztik. Csak igen kevesen látják az alapvető hármasság lényegi szerepét. Bár egyre többen szemlélik így (kordivatóból vagy meggyőződésből) a világot, mégsem vált még az egység tudata kollektív szemléleti formává, sem normává, így kevésnek érezhető az ezzel és a hasonló kozmológiai elképzelésekkel való, mégoly gyakori, mindennapi szembesülés is. Az érzéki testiség, a lelki érzékenység és a szellemi erő egységéből aztán egy egész, önálló világ teremthető. Ebben, a lehetőségek szintjéről néha a megvalósulásba átcsapó világban fogant, ennek a világnak a létezője *A tágra nyílt szem*, Földényi F. László legutóbbi esszékötetete.

Hamvas Béla mutatott rá arra, hogy miért jött létre az esszé, ez a jellegzetesen európai irodalmi műfaj. Az ún. történeti Európa szellemi hagyományaitól teljesen eltérő igazságok korában, amikor megszületett a regény, „létrejött” az irracionális szám, a Föld kigömbölyödött, és a reneszánsz neoplatonikus világ kiismerhetetlenné és kaotikussá vált, a gondolkodók *kísérletekbe* bocsátkoztak a szellem addig földérintetlen területein. Bár a klasszikusnak nevezhető európai „gondolati” formák hasznavehetetlenségük és

elavultságuk ellenére tartották (és tartják ma is) hatalmi pozíciójukat, a széttöredezett világ résein beszivárgott egy új, régebbi rend fénye, ami azóta is csordogál az újabb és újabb réseken. Persze a *kísérletek* igazságtartalmaira máig áll, amit Szent Pál mondott Jézus igéiről: bolondság a görögöknek és botrány a zsidóknak.

Az esszéírók a szellem anarchistái ilyenformán. A szellem érdekében a szellem egyeduralmát akarják megtörni a hármasság uralomnélküliségének elérésére, hogy minden „visszakerülhessen” a helyére. Maga a szözerkezet, *A szellem anarchistái* a Földényi-kötet egyik esszéjének címe, míg egy másik *A testet felszabadító bécsi akcionizmus* címet viseli, látható tehát, hogy test és lélek, szellem feltétlen egyenrangúságát tételezik ezek a szövegek. Néhol, úgy tűnik, túl nagy teret engedve az érzelkek felszabadító uralmának, sőt, a különböző szexuális és gondolati perverzióknak, melyekkel azonban pusztán az ember végtelen esendőségét, emberi és gyenge létére erős voltát szemlélteti az író a Genet-től az özönvíz előtti embereken keresztül Vajdáné Bartos Rozáliáig terjedő példatárával. Ezek a szövegek, melyek a gyűjteménytől, abban elfoglalt helyüktől függetlenül is olvashatóak, úgy, mint egy verseskötet különálló költeményei, korábban különböző sajtóorgánumokban már megjelentek. Egyedül is megállják a helyüket, saját mondanivalójuk van, együtt mégis rendelkeznek azzal a fontos többlettel, amelyre főntebb utaltam. A verseskötetek mintájára talán ciklikusnak is nevezhető az a besorolás, mellyel Földényi F. László esszéit csoportosította. Az 1990 és 1994 közti négy év termései ezek a művek, melyekre nagy hatással lehetett az az idő, melyet írójuk Németországban, Berlinben eltöltött. A kötetet megosztó hat esszéciklus közül három egytagú, és a többi egymástól is igen eltérő számú *kísérletet* tartalmaz, ezek azonban egyértelműen besorolhatók az adott csoport címéül választott esszé gondolatáramába. A szerelem, az Isten, a szellem, a művészet, a halál és az álom fogalmai köré sűrűsödik az egyes részek mondanivalója, s az ezeken belül található esszék számosságát valószínűleg egyedül az írói mondanivaló bősége szabta meg. Rendkívül szubjektív, de vállaltan az a szövegek hangvétele és engedve-mondó, vagyis éppen azzal kelti fel a fogékony olvasó érdeklődését, hogy hagyja annak gondolatait szabadon kalandozni a különböző szövegtestekben. A befogadó megteheti, hogy egy írást többször is elolvas, másból esetleg csak részleteket, vagy hosszabb időre „pihenni” hagy egy-két esszét, talán csak végül, a teljesség kedvéért olvasva el őket. Belekezdhet bármelyikbe, de könnyen előfordulhat, hogy nem azt fejezi be, amit elkezdett, mégis érteni fogja a szöveget, elér hozzá a tartalmi mondanivaló a formai töredékesség, pontosabban a fragmentális befogadás ellenére is.

Ezt a könyvet nem lehet gyorsan olvasni. Viszont bárhol és bármikor lehet olvasni. Kicsit olyan, mint Hamvas Béla megálmodott-megvalósított babérligetkönyve, melyet szerzője étkezéshez és melázáshoz, a kontempláció kissé korcsosult, de talán éppen ezért jellegzetesen európai formájához ajánlott.

Bár megszakítja a Földényi-esszék olvasásának folyamatosságát, mégis tanulságos a Földényi-Radnóti vita (mely a *Holmiban* zajlott) főbb részének beemelése a kötetbe, mert általa nyilvánvalóvá válik az esszékről, az esszéműfajról többé-kevésbé általánosan vallott felfogásnak és magának az esszé műfajának az alapvető ellentéte, az a kettősség, melyre éppen Földényi mutatott rá *A túlsó parton* című esszékötetében (Jelenkor Kiadó, Pécs, 1990.) szereplő *Hamvas Béláról* című esszéjében. Az erős kritikával illetett, de mesterként felvállalt magyar gondolkodó műveiről elmélkedve valójában az esszének, ennek a törvénytelen és öntörvényű műfajnak a szabályait, pontosabban (határtalan) határait jelöli ki. Esszéhez közeledni talán csak úgy lehet, mint a vadon élő szarvasokhoz, a szép és érzékeny nőkhöz, virágokhoz, borokhoz. Ha lerohanják, megretten és eltűnik,

elhagy, ha letépjük, elhervad, ha habzsoljuk, semmit nem ér, és nem érzékelünk belőle semmit. De legfőképpen: ha boncolgatva, scientifista módon próbáljuk „megérteni”, akkor kudarcot vallunk. Öt évvel ezelőtti Hamvas-kritikájához ő maga is igazodik. A számtalan általa megengedhetőnek tartott beszédmód és módszer között keresve sem találunk az imperatív stílust, a kizárólagosság hangoztatását. Ha Földényi lázadó, akkor alázatával és a téma, a művészet, a mindenkori emberi iránti feltétlen tisztelettel lázad. Lenyűgöző tárgyismeret jellemzi a szakirodalommal bőségesen alátámasztott, mégis könnyed és elegáns gondolatárammal megkomponált szövegeket. Ami miatt mégis botrányosnak tűnhetnek *kísérletei*, az néhol a témaválasztás kendőzetlen őszintesége, más-hol azok a logikai-szövegszerkezeti megoldások, melyek a Biblia megírása óta szinte teljesen kivesztek az európai írásművészetből és filozófiából. Közülük csak egy, de véleményem szerint igen lényeges az a paradoxon, mely Hamvas esszéiről művészetére is jellemző volt, bár Földényi F. László lényegesen kisebb mértékben él ezzel a módszerrel, és inkább a szövegköztiségben alkalmazza, nem bontva meg vele az adott írásmű egységét. Paradoxonjai néha a szó szoros értelmében bibliaiak, mivel az Ószövetség történeteit boncolgatva együttérez a lázadó angyalokkal és a társukul szegődött emberiséggel is, ugyanakkor a végtelen isteni kegyelem és szeretet nyugalmát és az ennek elérésére folytatott kíméletlen küzdelmet is pozitívumként írja le, elvárásként állítva az ezredvégi emberiség elé. Munkájában fontos szerepük van azoknak a gondolkodóknak, akiket elődjeinek tekinthet. A skála egyrészt a már említett Hamvas Bélától Jacob Taubesen és Tábor Belán keresztül Szabó Lajosig terjed, másrészt Földényi az, aki esszéivel visszaadja a dilettantizmus méltóságát is, mikor Vajdné Bartos Rozália emlékiratairól számol be. Azzal, hogy szabad utat enged az amatőrizmusnak és a műkedvelő dilettantizmusnak is, felmutatja az azt kiváltó súlyos egzisztenciális problémákat, mint okokat, megint csak az emberi hármasságot vázolja fel, mivel eszerint minden embernek természetadta joga bármilyen műalkotást hagyni maga után. Fontos megállapításokat olvashatunk korunk és a közelmúlt képző- és építőművészetéről, egyes ilyen tárgyú esszéit oktatási segédanyagként vagy hivatkozási alapként is lehetne használni alaposságuk és megokoltságuk miatt. Szubjektív benyomások és pontos zeneelméleti felismerések határán egyensúlyozva ad objektív képet Cage zenéjéről, palettáján a filmművészet és a színház Genet kísérleti filmjével, Jarman *Wittgenstein*jével és Jeles András misztériumjátékával egyaránt képviseltetik. Széles befogadói horizont és jelentős közlői érzékenység jellemzi Földényi F. László esszéművészetét, a legfontosabb megállapítás azonban talán az univerzalitás műveivel kapcsolatban. Nem pusztán témaválasztásában, hiszen abban „csak” sokrétű. Sokkal inkább mondanivalójának kifejezésében, pontosabban annak módjában. Formailag sokoldalúak *A tágra nyílt szem* esszéi. Található itt eretnek Bibliamagyarázat (*A bárkából kiszorultak, A teremtés úrje*), levél (*Levél hermeneutika-ügyben, A testet felszabadító bécsi akcionizmus [Válasz Radnóti Sándornak]*), álmoleírás (*A tágra nyílt szem*), szubjektív olvasói vallomás (*Határ Győző könyve [Özön közöny], Éjszakai vers [Szabó Lőrinc: Körúti éjszaka]*) és recenzió (a legtöbb szöveg ilyen a kötetben). A számtalan formai bravúr mögött azonban éppen azok a kérdések rejtőznek, melyeket talán a legtöbbben kutatnak egy új-régi egység határmezsgyéit tapogatva szellemi megismerés, lelki érzelem és érzéki tapasztalat; álom és ébrenlét kapui között: „elképzeltető-e, hogy egyszer valamikor ébren kezdjek álmodni? Lesz-e olyan pillanat, amelyben a tiszta álom s a tiszta éberség eggyé válik, s az életem hézagtalan lesz? Vagy lehet, hogy nem ez az élet alkalmas erre?” (*Jelenkor*, 1995.)

Holman Zoltán